

"CHRONIQUE DE VOLYN"

"VOLHYNIAN CHRONICLE"

ЛІТОПИС ВОЛИНИ

НЬЮ ЙОРК — БУЕНОС АЙРЕС —
ВІННІПЕГ

ЗМІСТ 3-ГО ЧИСЛА:

	Сторінки
1. Олекса Стефанович. Похитнулися міри й виміри.	1
2. В. С. Б. Герб Волині.	2
3. Ю. П. Найстарші згадки про Волинь: Ерідан-Горинь.	4
4. Д-р В. Сенютювич-Бережний. Ляхівці над Горинем та їх дідичі	15
5. Оксана Лятуринська. Василечки.	28
6. А. Шумовський. Ляховецьке гніздо.	28
7. М. Левицький. Білокриницька С.-Господарча Виставка в 1909 р.	52
8. Андрій Дідківський. Короткий огляд організації "Волинської Повстанчої Армії" у 1921-22 рр.	53
9. Лев Биковський. З моїх блукань по Волині.	60
10. О. Лятуринська. Почаївський скит.	75
11. Ганна Ш. Настрої в Житомирі в 1921-22 рр.	75
12. Инж. І. Б. Річка Горинь.	80
13. Іван Гнойовий. На поліських стежках: Гадючий острів.	84
14. Свящ. П. С. Дещо про події в Гриньках	86
15. М. Вільний. Перші місяці під советським п'ястуком.	88
16. Євген. "Визволення".	94
17. А. Трачук. Періодика на Волині в рр. 1941-1944.	100
18. З старих листів.	102
19. Микола Грушицький. Трагедія одного села.	108
20. Ф. Кр-ський. Волиняки в Німеччині.	111
21. Протопр. Яковкевич: 1939-1943 рр. на Володимирщині.	113
22. Доповнення, спростування і вияснення до 1-го і 2-го ЧЧ. "Л. В." Я. Гоффман. Майно спаленого замку Сангушків в Славуті. Доповнення до списку загинутих священиків. Инж. З. Яворсь- кий — Стрілка на дзвіниці. Ю. П. Відповідь Я. Гоффманові. Спростовання д-ра П. Новоселецького.	117
23. Нові книжки авторів-волиняків.	119
24. Що пишуть про Волинь. Мідь на Волині. Про початки єпископства римського на Волині	120
25. Сучасна Волинь. Камінний вугіль на Волині. Репортаж п. Мацієвича з подо- рожи по Волині.	121
26. Різне. Остріжська Біблія в Мадриді. Скільки було нападів татар на Волинь. Волинський лупак на пам'ятник Муссоліні.	124
27. Хроніка. М. Охримович. Творче 25 ліття О. Лятуринської. Звіти ІДВ. Співроб.	125
28. Мапа скарбів римських монет на Волині за В. Антоновичем	129

ЛІТОПИС ВОЛИНИ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЗБІРНИК ВОЛИНЕЗНАВСТВА.

Редагує Колегія.

Видає Інститут Дослідів Волині у Вінніпегу. За редакцію відповідає А. Шумовський. Редакція застерігає собі право скорочувати і змінювати рукописи. Рукописи редакція повертає в разі надіслання коштів пересилки. Замовляти збірник, слати гроші, кореспонденцію і матеріали на адресу:

"LITOPYS VOLYNI"
P.O. Box 606, Winnipeg, Manitoba, Canada

Рік III

1956

Число 3

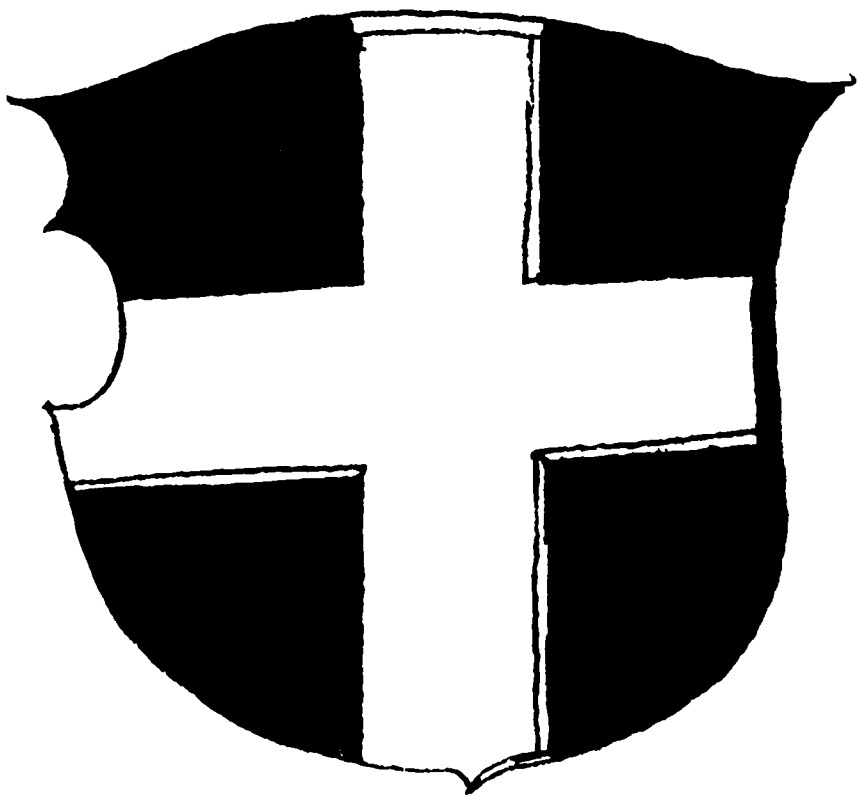
**
*

Олекса Стефанович.

Похитнулися міри й виміри,
Стільки зверглося вір, богів, —
Тільки Він стоїть, Володимире,
Той, до кого ти нас привів.

У сліпучому сконі атому,
В лютім подиху всекінця
Лиш виблискує на Розп'ятому
Рубіновість Його вінця.

У нещадному сяйві розпаду
Лиш чорнішою тінь хреста...
...Вірим, княже наш, в свого Господа,
В те, що з мертвих Він нам возста!

ГЕРБ ВОЛИНИ

(В оригіналі — срібний хрест на багровому полі)
З гербовника Арсенальної Бібліотеки в Парижі
(Копію виконав з оригіналу др. В. Сенютович-Бережний у 1951 р.)

В. С. Б.

ГЕРБ ВОЛИНИ.

Від якого часу має наша Земля Волинська свій герб нам невідомо, можемо лише висловити здогад, що від першої половини 14 ст.

Герб цей — на червоному щитовому полі білий (срібний) хрест — має свою геральдичну символіку. Хрест — символ християнства, дуже часто вживається в геральдиці, особливо в старі часи, коли лицарі своїм головним

завданням вважали оборону Віри Христової, а держакі мечів навмисне робили у формі хреста. Біла барва (барва біла і срібна (металь) в геральдиці рівнозначні) означає чистоту і непорочність. Як каже француз F. Portal, глибокий знавець старовинної символіки, біла барва є барвою самого Бога. Барва червона означає гарячу любов людини до свого Творця, готовість пролляти кров за Бога і Батьківщину. Грецький мудрець Діоген називає її барвою відваги.

Польський геральдик Бартош Папроцький у своїх гербовниках кінця XVI ст., описуючи деякі герби волинської шляхти, каже, що їх поля мають бути червоні, бо роди, до яких належать, завжди мужньо своєю кров'ю боронили Батьківщину.

Отже герб Волині, клясичний по своїй простоті, має дуже глибоку і гарну символіку.

Найстарші зразки печаток з гербом Землі Волинської маємо на актах вел. князя Литовського Витовта з рр. 1404 та 1413, а наступно Сигизмунда Кейстутовича з 1433 року. Рідкість вживання печатки Землі Волинської можна вияснити тим, що Волинь була складовою частиною Вел. Кн. Литовського, печатки якого були вживані на актах.

Після так званої Люблинської Унії Вел. Кн. Литовського з Польщею (1569), Земля Волинська дістала, як додаток до свого гербу, ще Коронного Орла. Цей додаток був стверджений у 1589 році, але в життя не увійшов і Земля Волинська надалі вживала давній герб, без орла.

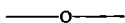
Цікаво, що герб Брацлавщини має теж хрест, але червоний на білому (срібному) полі.

Найстарше виображення гербу Землі Волинської, яке дійшло до нас, маємо в так званому Арсенальному списку, що знаходиться в Парижі, у бібліотеці Арсенала. Це рукопис у вигляді книжки, дещо більшої ніж in 8°, має 99 аркушів, себто 198 сторінок, з малюнками гербів у барвах і текстом латинською мовою. Оправлений у зелений "марокен", список зберігся дуже гарно. На окладинці, прикрашеній золотим обводом, знаходиться витиснений золотом герб Марка Петра de Voyer de Paulmy графа d'Argenson (16.VII.1696, † 22.VIII.1764), власністю якого цей рукопис був. Становить він найстаршу копію геральдичного твору каноніка і історика Яна Длугоша (1415-1480) під назвою: "Insignia seu Clenodia Regis ef Regni Poloniae". Оригінальний манускрипт Длугоша не зберігся.

У списку знаходиться 145 гербів у барвах: 23 земських, 118 шляхетських, 4 капітульних і 23 литовських ок-

ремо. Між ними знаходяться і герби наших земель, приблизно у такому вигляді, як подав їх Папроцький у гербовику 1584 р. Коли саме зроблена ця копія та ким — лишається невідомим. Треба думати, що вона була привезена одним з членів польського посольства в Париж до Генриха Валуа, якого прохали на польський престол (був королем 1573-1574), щоб показати майбутньому королеві герби польської шляхти і земель.

Цікаву студію про Арсенальний список видала Гелена Полячкунна під назвою: "Stemmata Polonica". *Rekopis № 1114 klejnotów Dulgosza w bibliotece Arsenalu w Paryżu. Lwów 1926.*

Ю. П.

НАЙСТАРШІ ЗГАДКИ ПРО ВОЛИНЬ.

Ерідан 1 — Горинь.

(Реферат виголошений дня 27 листопада 1955 року на науковому засіданні Секції Античної Історії Української Вільної Академії Наук у Нью Йорку).

Грецький поет з 7-го століття перед І. Хр. Гезіод у своїх "Posthomericon Libri" кн. 5 згадує міф про те, як Фаетон, син бога сонця, поцілений блискавкою Зевса, впав з неба до великої річки Ерідану, проліті над якою сльози, Сонце, на вічну славу сина, замінило на бурштин.² Другий раз у 10-тій книжці того ж твору каже, що Фаетон, викинений з воза бога сонця, впав до хвиль Ерідану.³ Ще раз згадує у "Theogonia" оповідаючи, що богиня

1 За вимовою сучасних греків і правилами Reuchlin'a — Ірідан.

2 Hesiodi Posthomericon Libri. (З браку в друкарні грецьких черенків подаю в латинському перекладі). Гезіод оповідає про похорон Аякса. Аргивяне поклали:

V. 625. et electrum post haec translucidum quod ajunt
esse solis omnia — praesagientis filiarum
lacrimam quam Phaetonte super extincto fuderunt
lugentes magni apud amnem Eridani
et hanc sol in honorem immortalis transmittans
electrum fecit presiosam rem inter homines

3. Ibidem X — 192. Inerat etiam violentus Phaeton super unda Eridani excursus curru

4. Hesiodi Theogonia 337. Thetys autem Oceano flumina peperit vorticosa. Nilumque, Alpheumque et Eridanum profundis vorticibus.

Тетида (Фетида) зродила Океанові прудки бурхливі ріки: Ніль, Альфей, Ерідан і інші.⁴

Для нас оповідання Гезіода дуже цікаве тим, що тут назва Ерідану виразно пов'язана з бурштином. Видно дійшли до Гезіода якісь невиразні чутки про те, що десь на кінці світу до Океану вливається велика річка Ерідан, в якій знаходиться бурштин.

“Батько історії” Геродот з Галікарнасу (5-ий вік перед І. Хр.) у своїй “Історії”⁵ оповідає, що до північного моря вливається річка Ерідан, звідкіля, кажуть, привозять до нас бурштин. Зазначає, що нічого певного про цю річку не довідався, хоч про це старався, але не знайшов нікого, хто б власними очима бачив, до якого моря на півночі спрямовується. Назву вважає грецькою й думає, що вона вигадана поетами.

Як у Гезіода, так у Геродота відомість про Ерідан викликає згадку про бурштин десь на самому краю Європи.

Було багато здогадів, яку річку треба вважати за Ерідан Геродота. Припускають, що це Лаба, Висла, Німан, Двина.⁶ Проф. Тименєцький висунув припущення, що це річка Радуня, доплив Мотлави, а через неї Висли.⁷ Але припускати, щоб назва так малої річки була згадана Гезіодом як прудка і велика, яка вливається до Океану, що відомість про неї дійшла аж до Геродота — нема найменшої підстави. За Одру і Вислу промовляє лише те, що обидві течуть на північ та що біля їх устя знаходять бурштин, але не в них самих, як би то треба було думати, на основі міфа, переказаного Гезіодом.

5. Herodoti Historiarum Libri. Ed. Dindorf. Parisiis 1887. L. III-CXX. Jam de Europae quidem versus occidentem extremis, quod pro adcurate comperto dicam, non habeo. Neque enim adsentioir Eridanum aliquem fluvium nominari a barbaris, qui in mare boreale influat, a quo ad nos electrum venire fama est; neque enim insulae mini cognitae sunt Cassiterides nomine, unde stannum ad nos venit. Partim enim ipsum hoc nomen Eridanus se prodit graecum esse neutiquam barbaricum nempe a poeta aliquo fictum; partim quamvis studiose id egerim, tamen a nemine, qui suis oculis vidisset comperire potui ultram Europam semp- tentrionem versus esse mare. Ab extrema quidem Europa et stannum nobis venit et electrum.

6. Prof. Lubor Niederle. Slovanske starozitnosti. I - I, 192

7. Kaz. Tymieniecki. Ziemię polskie w starożytności. Poznań 1951, str. 456.

Молодший сучасник Геродота поет Херилій⁸ думає, що Ерідан знаходиться десь у Німеччині і теж в'яже цю назву з іменем Фаєтона.

Ктезії (Ctesias, Thesias) згадує про бурштин над невідомою ближчєрічкою Гіпобаром (у Індії), що тече через ліс з деревами, з яких бурштин виділяється.⁹ Від Ктезія, як від Херилія, дійшли лише уривки. Сервіус подає, що на думку Ктезія Ерідан знаходиться в Медії.¹⁰

Ця згадка Ктезія про Ерідан у Медії, наведена Сервієм, на перший погляд дивна, для нас може бути дуже цікава. Геродот подає, що за Дунаєм знаходиться безконечна пустеля, де мешкає нарід Сігіннів, що вживає одягу Медів і, кажуть, походить від них.¹¹ Мають коні, які не витримують їздця, тому лише запрягають до возів. В цих Сігінні Геродота добачають циган. Проф. Нідерле¹² вважає, що ототожнювати Sigynnae з циганами можна лише на підставі созвучності імен. Однак звертає на себе увагу факт, що й досі цигане не вживають коней для їзди верхи, а лише до возів.¹³ Цигане аж до другої Світової Війни кочували на північ від Дунаю й жували, головню, мідяні котли.¹⁴

8. Hesiodi carmina. Choerilii fragmenta. Ed. Firmin-Dido. Parisiis 1878, frag. 13.

9. Ctesiae Cnidii operum reliquiae. Collegit...Baehr. Fracfurt ad Moenum 1824, 317, 362.

10. Hesiodi carmina. Ed. Firmin-Dido. Parisiis 1878. Choerilii fragmenta, p. 27. (Servius in exceptis ex codice G apud Burmanum ad Virg. Georgica I — 482: Thesias (Ctesias) nunc (Eridanum fluvium) in Media esse, Choerilius in Germania, in quo flumine Editon (Phaeton) extinctus est).

11. Herodoti Historiarum L. L. V. 9, 10. Illud quidem adparet esse trans Istrum desertam terram et infinitam. Solos tantum rescripsere potui trans Istrum habitantes homines, quibus nomen perhibetur esse Sigynnae Medica veste untentes. Quorum equos aiunt...et parvum validos ad viros vehendi; plaustris autem iunctos esse velocissimos. Pertinere autem horum fines usque ad Enetos, qui ad Adriam habitant. A Medis autem se ortos dicunt. Quonam vero pacto Medorum hi fuerint coloni esputare equidem non queo.

12. Prof. L. Niederle. Op. cit. I-I — 238, 239.

13 Про це теж свідчать українські прислів'я: "З тебе їздець, як з цигана", "Тобі кінь подобає, як циганові". (с. Головчиці, пов. Дубно. Подав маг. О. Сацюк).

14 Слов. "Мѣдный". у значенні іменниковім — котел. Срезневскій. Матеріали для словаря древне-русс. языка. II-239.

Можливо, що доводом присутності Медів над Горинем є назва села Мидськ (Великий і Малий), давнє “Медськ” (б. Рівенський, а пізніше Костопольський пов.), де у 1929 році спеціальна комісія геологів з Варшави знайшла передісторичну копальню міді.¹⁵ Невиразні відомости про Медів (Сігіннів) в поблизу Гориня й стали джерелом поданої Сервієм згадки Ктезія про Ерідан у Медії. Не знаючи Медів у Європі, він переніс Ерідан до Азії. Знахідка передісторичної копальні міді у Мидську дає підставу припускати, що сама назва металю походить від назви народу, який його у нас добував і обробляв.¹⁶ Про зв'язок з Медами може свідчити присутність в українській мові слова “собака”, про яке Геродот пише, що Меди пса низивають “спака”.¹⁷

Проф. Любор Нідерле у “Слов'янських старожитностях” подає відомість, що Скільяк з Каріандру у своєму “Переплі”, який Нідерле відносить до 386 року перед І. Хр., згадує про Ерідан в країні Венетів.¹⁸ Венети (Енети) займали приблизно простори Геродотових Неврів²⁰, тому подібна звістка була б для нас дуже цінна. Однак з тексту “Періплю” виникає, що згаданий Скільяк не був сучасником Дарія, як думає Нідерле, а молодший (Скільяків з Каріандру було 3), сучасник Полібія й Еріданом, як всі тогочасні автори, називає річку Падус (По) в Італії. Тому відомість про Ерідан і Венетів треба віднести до По і Венетів над Адріатицьким морем, що для нас не має вартости.

Польський автор проф. К. Тименецький²¹ подає, що про Венетів у устя Ерідану згадує Пітеас з Массілії. Але в доступних нам виданнях уривків з Пітеаса²², подібної звістки ми не знайшли.

15. Posiedzenia Naukowe Panstw. Inst. Geolog. w Warszawie. Biulet. za 1929 i 1930.

16. Укр. “мідь”, словацьк. “med”, чеське “med”, болг. “медь”, рос. “медь”. Проф. Ростовцев подає, що винахідниками заліза і міді були халби. Найстарші грецькі перекази утотожують халбів з скифами, або одним з скифських племен... Гезіод називає винахідником міді Деляса, скифа. Проф. Ростовцев. Скифія і Боспор. 1925 ст. 202.

17. Herod. I - CX. Canem enim spaca dicunt Medi.

18. Prof. Niederle. Op. cit. I - 191.

19. Scylacis Cariandensis Periplus. Amsterdam 1639, p. 6.

20. Herod. Hist. L. 1. IV-100. 102, 105.

21. K. Tymmienicki. Ziemię polskie w starożytności. Poznań 1951, str. 455.

22. Pytheae Massiliensis fragmenta. Upsala 1824.

Павзаній²³ і Страбон²⁴ згадують ще про маленьку річку Ерідан в Аттиці (доплив Іліссу). Павзаній зазначає, що назва річки однакова з "Галльським Еріданом" цеб-то По. Відомости про Ерідан у Аттиці дуже скупі. Пізніші автори взагалі, за поетами, називають Еріданом річку По.²⁵

Як було згадано, існує багато припущень, яку річку треба вважати за Ерідан Геродота. Ще в минулому столітті звернуто увагу на те, що назва "Ерідан" складається з двох частин: "Ері" ("Ірі") — невідомого походження та "дан", яку проф. Нідерле ставляє у зв'язок з осетинським "дан" — вода.²⁶ Ф. Міщенко за Donnel'єм вбачає в цій назві місцевий елемент і вказує, що на думку Donnel'a в доісторичні часи весь Грецький півострів на південь від Дунаю був зайнятий Кельтами. До Кельтів він зараховує, між іншим, Пелясгів, Агафірсів, Гельонів і інш.

Маємо багато назв річок зложених з "дан", напр.: Дан-апер (Дніпро), Дан-астер (Дністер), Дан-убіус (Дунай), Rho-dan давня назва Рони у Франції. На Волині це слово й досі вживають в значенні "річка". Біля 1936 р. селянка с. Більчаки Рів. пов. (над Случем), увійшовши (в місті) до хати після зливного дощу сказала: "А по вулиці такий дунай тече", вживаючи слово "дунай" в значенні "річка". Проф. Л. Нідерле подає довгий список назв від цього кореня серед слов'ян і на цій підставі силкується довести, що Дунай був прабатьківщиною слов'ян²⁸. Слово дунай²⁹ тимчасом походить від кельтського кореня "дан" — річка й до української мови дісталася разом з

23. Pausanius. Descriptio Graeciae I. 19, 5 Amnes in Attica nobiles sunt. Illissus et eum cadens Eridanus eodem cum Gallico Eridano nomine. Firmin-Dido. 1887. p. 26.

24. Strabo, Geogr. 397.

26. L. Niederle. Op. C. I - I, 20.

26 L. Niederle op. c. I-I, 20 (під текстом). Погодін. Къ вопросу о геродотовскихъ Неврахъ. Изв. Отд. русск. и слов. Академія Наукъ. 1902, т. VII, 353.

27 Ф. Мищенко. Къ вопросу объ этнографіи Геродотовой Скифии. Унив. Изв. Київъ 1882. № 11, ст. 467.

28 Над р. Іквою в Крем'янецькому пів. знаходиться с. Дунаїв, не згадане у Нідерле.

29 У російських "Білінах" — "Дунай" (Іванович) — власне ім'я чужинця, прибічника князя Володимира. (Рибніков. Песні. ЧЧ. 9, 42, 70).

дуже численними іншими кельтськими словами напр.: банда, бан (пан), балька, барило, бас й т. д. та назвами напр.: Белз, Брикуля, Вілія, Дубно, Луцьк, Стир, Стубла 30 і т. д.

Як подає Альф. Гольдер на підставі стародавніх авторів, греки знали кельтів вже в VI в. перед I. Хр. під іменем Гіпербореїв.³¹ Згадує про них Геродот³², пізніше Ефор, Аристотель.³³ У 335 р. перед I. Хр. в таборі Олександра Великого, який тоді воював проти Гетів на Дунаї, з'явилося посольство від Кельтів³⁴. Геродот на терені сучасного Полісся вказує мешкання народу Неврів³⁵. Над р. Припятьтю у Ковельському повіті (Волинь) й тепер знаходиться село Невір, назва якого звуково майже ідентична з назвою народу у Геродота. Присутність над Припятьтю цієї назви свідчить про те, що "Невір" тут були чужими людьми, чужого племені і місцеве населення називало їх власною племінною назвою.³⁶

У А. Гольдера³⁷ *Nevi-rnum* кельтське слово, назва міста, тепер *Nevers* у Франції. З цього виникає, що село Невір було кельтською осадою серед слов'ян, а згадка про племя Неврів у Геродота може бути доводом того, що кельти були на Волині вже за часів Геродота, або й раніше.

Відомості з археології підтверджують присутність кельтів на Волині ще задовго перед Гезіодом. Не будучи археологом обмежуся лише покликанням на інших авторів. Так польський вчений проф. Я. Отрембський³⁸ вважає, що так звана Лужицька культура, яка переходить на східній беріг Буга ще десь перед 1100 роком до I. Хр.

30 Ю. П. Назва "Волинь". "Літопис Волині" Ч. I. Нью Йорк — Вінніпег — Буенос Айрес 1953, ст. 10.

31. Alfr. Holder. *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig 1907. "Hyperborei".

32. Herodoti *Historiarum* L. 1. II - 33; IV - 49.

33. L. Niederle. *Op. C.* I - 14.

34. *Ibidem* 310.

35 Про Неврів див. L. Niederle *op. c.* II, 266-270.

36 Візьмим для прикладу "австріяків" по волинських селах (бувши військові полонені з першої Світової Війни, які на Волині пожеглись) — так за ними це прізвище й залишилось, що неможливе було б в Австрії, де всі були "австріякі". Тому теж "Невір" мусить бути чужою назвою, чужого племені, кимсь сюди принесеною.

37. Alfr. Holder. *Op. cit.* Слово "Nevirnum".

38. Jan Otrebski. *Słowianie. Rozwiązanie odwiecznej zagadki ich nazw.* Poznan 1947. str. 132.

належала Венетам, народові “тієї самої групи, що й кельти”.

Археолог польський Т. Сулімірський вказує, що навіть на Кавказі треба рахуватись з сильним впливом Лужицької культури. Датує знахідки цієї культури на Україні (Чернігів, Овруч) III-IV періодом бронзи й припускає, що впливами Лужицької культури був охоплений цілий терен “Культур Волинських”.

Про кельтів можна ще сказати багато дечого⁴⁰, але думаю цього вистарчить, щоб переконатися в присутності кельтів на Волині та Чорним морем ще задовго до І. Х. Тому ніщо не перешкоджує вважати “дан” у слові “Ерідан” (“Ірідан”) кельтським словом, що означає “річка”.

Тепер лишається розглянути ще першу половину назви Ерідан (Ірідан) — “Ері” (“Ірі”). Геродот, який сам був у Ольвії, грецькій колонії над Гіпанісом (Богом), недалеко Чорного моря й звідсіля мав інформації про землі теперішньої України, вираховує річки, що течуть з півночі на південь і згадує один Ерідан, що тече на північ. Найближчою географічно до Ольвії більш значною річкою (480 кл.), що тече на північ, може бути лише Горинь, який хоч не доходить до Океану, але губиться в поліських болотах і як далеко від моря — Геродот не міг знати, бо сам каже, що не знайшов нікого, хто б там був. Пише з чужих слів й взагалі думає, що Ерідан — видумка поетів. Крім того треба пам'ятати, що Полісся уявляє собою дно недавнього прісного моря, яке в ті часи було залите водою більше, ніж тепер. Можливо, що там знаходилося мілке, але велике озеро⁴¹, чутки про яке й дали підставу думати, що Горинь сягає моря.

39. Tadeusz Sulimirski. Zagadnienia ekspansji kultury luzyckiej na Ukrainie. Wiadomosci Archeologiczne t. XIV. Warszawa 1939. str. 43-49.

40. Професорові Л. Чикаленкові ще перед другою Світовою Війною археолог Вол. Цинкаловський оповідав, що знайшов біля Крем'яця (в бік Вишневеця) похорон з епохи ля Тень (кельтський), але події воєнного часу не дали змоги опублікувати виники досліджень.

Нам доводилось бачити залізний наконечник стрілки, правдоподібно з часів культури ля Тень, знайдений біля с. Мирогощи (пов. Дубно). Наконечник був забраний п. Я. Гоффманом до Польського Державного Музею у Варшаві.

41. L. Niederle. Op. cit. I - I, 31 (Dr. A. Rebham. Die Sümpfe der Polesie).

Треба теж взяти під увагу, що стародавні, напр. Птоломей, уявляли Європу сплащеною й північна її частина, в їх уяві, знаходилась значно ближче на південь, ніж є в дійсності. Скандинавію вважали островом. Все це дає підставу не триматися стисло слів Геродота, що “вливається до моря”, але на слова “звідкіля, кажуть, до нас привозять бурштин?” мусимо звернути більш уваги.

На Волині біля містечка Домбровиці над Горинем (Рівенський пов.) та на домбровицьких полях знаходять і досі гарний бурштин⁴² і то інколи в дуже великих кавалках (до великості дитячої голови). Правда, його там не так багато.

На початку ми приточили оповідання Гезіода про те, що Фаетон впав до Ерідану, після чого сльози над річкою були замінені на бурштин. Про це теж згадує Херилій. Присутність бурштину в самій річці (а не при устьї на березі моря), як це переказує міф, виразно вказує на Горинь, названий Еріданом. Бурштин відомий ще над р. ~~Не-ревом~~, у інших зустрічається рідко, тому не маємо з чого вибирати. Тому теж міф може відноситися виключно до Гориня.

По бурштин, який стародавні дуже цінили⁴³ подорожували колись фенікіяне, греки, а пізніше, головню кельти. З сучасної Франції пливали вони морем до південних берегів Балтику (сама назва моря “Балтійське” — кельтська й по-кельтськи означає “Біле”), подорожували сухо-долом кількома шляхами, а головню Віслою з над Дунаю. З над Чорного моря подорожували Богом чи Дністром до Гориня або Буга й до Вісли. Що купці не минали Гориня, про це свідчать числені скарби римських монет від часів Римської республіки до Септімія Севера, які знаходять на цих шляхах. Відомости про скарби на Волині зібрав проф. В. Антонович.⁴⁴ Вони виразно позначають шляхи подорожи купців по бурштин від Бога до Домбровиці й від Буга туди ж, як рівнож сполучення цих двох шляхів.

42 Н. Теодоровичъ. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волинской Епархіи. Т. II ст. 611. Теодорович подає, що селяне на полях виорюють бурштин в “Большомъ количествѣ, большими глыбами”.

43. Plinius Secund. Naturalis Histor. L. 1. XXXIII - 81. Vetusta est electri auctoritas Homero teste, qui Menelai regiam, auro, electro, argento, ebore fulgere tradit... Electri natura est ad lucernam lumine clarius argento splendere. Quod est nativum et veneno deprehendit. Про бурштин у Скифії 37, 33.

44 Проф. В. Антоновичъ. Археологическая Карта Волинской губ. Кієвъ 1898.

На півдні Волині у бувшому “Староконстантиновському” повіті над берегом Ікви, допливу Бога, знайдено скарби (див. мапу в кінці книжки) в сс. Новоселиці і Скородках. Звідсіля зовсім недалеко до верхів’їв Гориня та Случа. Над Горинем і його допливами знайдено скарби у сс. Іваньї (б. Крем’янецького пов.), Ювківцях (б. Остр. пов.), Білгородці (б. Заслав. пов.), Аристові (над р. Уст’є допл. Гориня), м-ку Александрії, сс. Хотині, Бегені Рубчі, м-ку Костополі, с. Казимірці (на р. Зульні, допл. Гориня), (Рівенськ. пов.), сс. Листвин, Мощаниця над р. Стубла (допл. Гориня), (Дуб. пов.) і нарешті найбільш висунена на північ знахідка монет у м-ку Висоцьку над Горинем, кільканадцять клм. далі за Домбровицею. До цього можна додати знахідку римського щита у м. Рівному (над р. Уст’є).

Майже рівнобіжно до Гориня спрямовується з півдня до Домбровиці р. Случ, над якою знайдено скарби в с. Брикуля над р. Хоморра, допл. Случа (б. Засл. пов.), с. Чернівці, м. Звягелі⁴⁵, сс. Александрівці, Настасівці, Городищах (на р. Церемі, допл. Случа) (б. Звягельський (“Новоградволинський”) пов.).

На сполучення шляхів Горинем з шляхами Дністром вказує знахідка скарбу у с. Колодно над р. Середа, допл. Дністра (Крем. пов.).

Знахідка скарбів на захід від Гориня — Майдан Гурбинський (Дуб. пов.), с. Антонівці (Крем. пов.) над допливами Ікви, що вливається до Стира, Красному над Стирем, Киверцях (б. Луцьк. пов.) особливо сс. Красові і Борочицях⁴⁶ над р. Липою (допл. Стира б. Волод. пов.), висунених на захід і в Будятичах над р. Студинкою, допливом Буга, виразно вказують на сполучення шляхів Чорне море — Горинь з бурштиновими шляхами Віслою до Балтики. Таке саме сполучення, дещо далі на півночі, вказу-

⁴⁵ Крім відомостей, зібраних проф. В. Антоновичем, у газ. “Америка” (Філадельфія) в ч. 192 за 1953 рік знаходимо вістку, що у місті Звягелі (“Новоградволинську”) знайдено скарб римських монет з часів Марка Аврелія і Антоніна Пія.

⁴⁶ У Луцькому музеї знаходилось багато римських монет, знайдених переважно над Горинем, але докладних відомостей одержати ми не змогли. Відомо, що у 1926 році в с. Борочицях (б. Вол. пов.), було знайдено скарб з 9 клг. римських монет, головню з II століття після І. Хр. (Відомости про цей скарб були вмішені в “Roczniku Wolskim” (?)).

ють знахідки скарбів в с. Мишеві над р. Виждою та с. Світязі, над озером Світязь (б. Волод. пов.).

Знахідки скарбів у с. Глумчі, над р. Уборть (доплив Припяти) (Звяг. пов.) та у с. Гарапіївці над р. Гуйвою допл. Тетерева (б. Житом. пов.) легко можна пояснити або тим, що власники скарбів заблудились, або були пограбовані й скарби закопали грабіжники.

Ю. Кулаковський з приводу зібраних проф. Антоновичем відомостей про скарби пише:⁴⁷ "...у знахідках монет, зроблених на Волині, зібрані А. Антоновичем відомості позначають напрямок скарбів римських монет через Волинь від верхів'я Бога до Гориня, а наступно вздовж цієї річки".

Знахідки римських монет на шляхах гандлю бурштином торкаються не лише Гориня. Дуже багато скарбів римських монет знайдено на шляхах з Римської Імперії до південно східного берегу Балтійського моря, де знаходиться бурштин. Згідно з відомостями проф. Каз. Тименецького в Польщі знайдено їх більш 15 тисяч, з того у Каліші в одному лише скарбі знайдено 2,000 монет. (Каліш був важливим пунктом на шляху гандлю бурштином, а його кельтське ім'я (Calisia) виразно свідчить про національність купців, які там подорожували.

Знахідки римських монет у сточищах Гориня, Случа та їх допливів (Случ був одною з доріг до Домбровиці) виразно вказують на велике зацікавлення стародавніх купців власно ціми ріками. Одиноке, що могло приваблювати їх сюди, був бурштин, на який існував великий попит, та може ще мідь.

Що купцями були кельти, на то вказують кельтські назви головних міст на цих шляхах: Carrodunum, Vibantavarion, Maetonion, Eracton⁴⁹ — на дорозі з Ольвії до Гориня та Буга. Альфред Гольдер⁵⁰ вважає Carrodunum, Vibantavarion і Eracton (Тирасполь) за назви кельтські. Відносно Maetonion (Могилев над Дністром)⁵¹ не певний, чи то назва кельтська чи трацька.

47 Ю. Кулаковський. Карта Европейской Росии по Плотомею. Киевъ 1899. Стр. 28.

48. Prof. K. Tymieniecki. Ziemia polskie w starozytnosci. Poznan 1951. Str. 482.

49. Claudii Ptolomei Geografia. Ed. dr. Willberg, Esundiae 1838. str. 202... Super Tyram fluvium prope Daciam Carrodunum, Maetonium, Clepidava, Vibantavarium, Eracton.

50 Alfred Holder. Op. cit. Відповідні слова.

Ю. Кулаковський⁵² пише, що нідставі обчислень Садовського Карродунум знаходився над Збручем, там приблизно, де він вливається до Дністра. Ерактон-Тирасполь, Вівантаріон-Бендери, Клепідава-Ямполь⁵³, Метоніон-Могилев над Дністром.

Про Горинь найстарші відомости маємо з “Літопису Нестора”, де під 1150 роком тричі згадана “Горина” (“Волость отца моего по Горину”... “волость по Горину”... “Перешед Горину”; під 1169 р. “Мость на Горині” (з “ять” на кінці); під 1191 “Пришедшу же ему къ Горині” (з “ять”). Починається Горинь в Крем’янецькому пов. і у верхів’ях приймає доплив Горинку.

Цікаво, що назва “Горина” дуже нагадує формою назву другої волинської річки “Норина” (Житомир. пов.)⁵⁴ одного кореня з назвою кельтського міста *Noriene*⁵⁵.

Відомости Гезіода, Геродота та інших походили від греків з Причорномор’я, а ці, видно, мали відомости від купців-кельтів. Кельт оповідав про “Горин-дан”, а слухач-грек не розділив незнаних йому слів, дещо може змінив звуки першого складу (а може вони тоді були дещо інші ніж тепер) й у винику з “Горин-дан” повстав Ерідан (Ірідан).

Геродот чув це оповідання від грека, а тому й написав, що це назва — грецька.

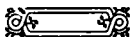
51 Alfred Holder. *Op. cit.* Слово “Maetonion”. Гольдер помилково пише: “am Dniepr”. Правдоподібно мусить бути “am Dniestr”.

52 Ю. Кулаковський. *Op. cit.* стор. 26.

53 Назви на — *dava* (місто) трацького походження.

54 Н. Теодорович. *Op. cit.* I-210.

55 Alfred Holder. *Op. cit.* Слово “Noriene”.

Д-р В. Сенютович-Бережний.

ЛЯХІВЦІ НАД ГОРИНЕМ ТА ІХ ДІДИЧІ.

Волинь часів Ягайловнів була серцем Русі, каже історик Олександр Яблонівський. Дійсно у вел. кн. Литовському вона була вогнищем цілої Русі, а прастаре місто Луцьк за Вітовта вважалося, після Вільна, другим по значінні містом. Там у 1428-29 р. відбувся урочистий з'їзд європейських володарів, на якому, крім Польського короля Ягайла та вел. кн. Литовського Вітовта, були присутні: імператор Германський Сігізмунд, король Данський Ерік VII, магістри орденів Пруського і Литовського, хан Кримський, господар Молдавський, папський легат та послі Грецького імператора Іоанна Палеолога. Але найбільше крові пролилося також на Волині. "Коли триває мир з Москвою, вел. кн. Литовське не рухається з домів, а на Волині хіба є спокій з татарами. Тільки зійшли з коня, знову мусимо сідати на коней і бути в полі, а від цього маємо великі втрати" скаржилися волиняки.

Не зважаючи на постійну небезпеку "сини не лише шляхецьких родів, але й мійських патріциїв виїздили ро-ями заграницю — на науку до німецьких та італійських університетів і звідтіля вертались вже не тими самими, якими виїздили з батьківщини..."* Це вже були гарячі апостоли нових доктрин, якими жив тоді Захід.

Часто й густо наші вбогі волинські містечка і села мають свою цікаву історію та в минулому відіграли неабияку роль, а ті панські гнізда та замки, від яких, можливо, вже й слідів не залишилося, були квітучими центрами західно-європейської культури, нових сміливих думок, що їх дідиці переймали підчас свого побуту в чужих країнах, але вміли якось, не глядячи на це, лишатися дуже консервативними у своєму побуті і традиціях.

До таких осель (пізніше містечко), що колись було значним на Волині культурним центром, належать Ляхівці над Горинем, що лежать само на межі двох повітів — Острівського та Крем'янецького. Лише руїни великого замку, який стояв колись на насипу серед широкого ставу з північного боку Ляхівців та гарна будівля колишнього домініканського костела, залишаються німими свідками тих давніх часів.

* О. Сушко. "Предтеча Унії". Зап. Н. Т. III. 1903 кн. III, ст. 10.

Коли були засновані Ляхівці, ким, звідкіля взяли свою назву — нам невідомо, але безсумнівно оселя повстала в 30 роках XV ст., коли землями, на яких вона стоїть, володів кн. Свидригайло, наймолодший син вел. кн. Ольгерда.

Литовський Великий

князь, треба думати з другої половини XV століття. Ім'я Великого князя не зазначено. Знімок рисунку взятий з Арсенального Гербовника.

Існує легенда, що Свидригелло часто тут полював та раз відбився від своїх людей і мусів був заночувати у рибалки чи бортника, якому за гостинність віддячивсь наданням землі при Горині з дозволом заснувати оселю. Можливо, що одним з перших оселився там якийсь лях. Звідсіля й пішла назва Ляхівці.

Найстарші документи, в якому Ляхівці згадуються — жалована грамота вел. кн. Литовського Казіміра з дня 20. І. 1441 р., в якій він каже, що "...узрѣвши есьмо вѣрную службу слуги нашего Дениска Мукосѣвича и погадавши есьмо съ князьми, съ рыцери, съ паны, со всею нашею радюю, дали есьмо ему Збаражъ доживота, а тыи села Исернѣ, а Вандругу, а Ляховцы..."¹

¹ Метрика Литов. 209 ст. 267.

У 1520 р. король Сігізмунд I віддав Ляхівці своїй дружині королеві Боні, що була донькою Мілянського герцога, а вона, в свою чергу, віддала їх Дашку Каленичу. Каленич синів не мав, лише одну доньку Анну, що у 1518 р. вийшла заміж за Йосипа (Еська) Сенюту, колишнього дворянина вел. кн. Литовського Олександра, городничого Володимирського в 1503-1515 рр. і діди́ча Тихомлі,² Нового Става, Хмелева і Ольшаниці.

Після смерті батьків Ляхівці перейшли по наслідству до їх доньки Анни, а тим самим в рід Сенютів.

У 1533 р. Йосипа Сенюти та його дружини Анни в живих вже не було, бо у цьому році діти Йосипа (могли бути лише від першого шлюбу, нам не відомо з ким) Грицько, Роман, ротмістр королівський, Анна Охрімович, Нерадка Голоневська та Катерина Кубровська (Кутровська?) поділили між собою маєтки. Єпископ Віленський Ян (походив з пануючого литовського дому) видав їм 13.V.1533 р. у Крем'янці декрет на ці маєтки, який король Сигизмунд I ствердив у Вільні 14.I.1534 р. (Оригінали актів знаходилися у *Stemma domus Sieniuttianae*, архіві роду Сенютів, у Льва Сенюти, останнього з Сенют на Волині, що помер в маєтку Вербі (Вербні) Дубенського повіту у 1864 р. Див. про це Т. І. Stecki "Miasteczko Lachowce i uczony Jablonowski" в журналі "Kłosy" том XV 1872 р. Про дальшу долю цього архіву Сенютів нам нічого невідомо.

Невідомо яким правом, але на Ляхівці та інші села став претекдувати сусід Сенютів Ярмолинський, що почав з ними спір. Справа дійшла до короля, який наказав Сенютам та Ярмолинському:

"Мають они въ Краковѣ, або на томъ мѣстѣ, где кольве дворомъ нашимъ будемъ передъ нами стати, зовсимъ своими правы и обороны и о всѣхъ тыхъ речахъ мають зъ собою передъ нами мовити и výroку нашого остатечного слухати подъ страченъемъ речи своее, по распущенню войска нашего у великимъ князствѣ Литовскомъ у

2 Тихомля, найстарший маєток Сенютів, був колись власністю короля Данила, який мав там свій замок. Очевидячки ще цим королем він був наданий Сенютам, точніше боярину Семену, лицареві великої відваги, нащадки якого стали зватися Сенютами, Сенютіччями та Сенютовичами. Див.

Herbarz polski Kaspra Niesieckiego. Wyd. Bobrowicza, Lipsk 1839 — 1844. Tom VIII str. 361. "Tychomi". Słownik geograficzny, wyd. pod. Redakc. Bronisława Chlebowskiego, W.-wa 1892, 1. XII.

шести недѣлях...” Писано въ Краковѣ 10. VIII. 1538 indyct. 11 (Metr. Lit. 205, ст. 348).

У призначеному часі до короля прибув лише Грицько Сенюта, а Василь Ярмолинський, видно не вірячи в успіх своїх претенсій, не з'явився.

У рішенні короля в цій справі читаємо: “Же гды на терминѣ сталъ Грицько Сенюта, в имя брата, сестры дѣлающий и ждалъ три дня,—а Ярмолинскій натотъ рокъ подѣ страченьемъ правъ отъ насъ зложоний самъ предѣ нами не сталъ и никого не присылалъ и ничего о себѣ знати на томъ року не далъ, то Грицька Сенюту и брата его Романа и сестеръ ихъ Анну, Нерадку, Катерину за устаніемъ ихъ року завитого подле первшого выроку нашого заставляемъ. Мають они тыи имѣнія: Ляховцы, Гулевцы, Замлинцы, Семеновъ, Кошелевцы, Триково спокойне на себе держати и ихъ уживати, яко власности свои по давному и подле статуту земского...” Писано въ Краковѣ 28. X. 1538, indyct 12 (Metr. Lit. 205).

Грицько Сенюта побудував у Ляхівцях замок, вбравши для цього, треба думати з огляду на лекшу оборону і безпечність, острів серед вже згаданого нами ставу. Цей острів був значно поширений сипанням нової землі та змішаний. Праця по будові замку тривала сім років, а виконали її полонені турки та татари. Як більшість замків тих часів він був дерев'яний та гарно укріплений навколо валами. У самому замку була православна церква. Сполучення з берегом відбувалося на човнах та плотах.

У 1563 р. замок був вже готовий, про що свідчить акт Валентія Біловодського, який переводив в замок слідство в справі вбивства селянами брата Грицькова Матвія, видно людини жорстокої.³

Після Грицька, що володів “городнями” у Володимирському та Крем'янецькому замках, а крім Ляхівців селами Хмелевими (два села Хмелева надав йому король Сігізмунд у 1545 р.), Кошелівцями, Прусами та іншими Ляхівці перейшли до його сина Хведора, довголітнього військового Крем'янецького, який у 1583 р. дістав для Ляхівців магдебурське право від короля Стефана Баторія, а рівночасно і права містечка. Від того часу добробут Ляхівців швидко пішов угору.

³ Справа вбивства була внесена в книгу Луцьку замкову, записову і поточну, ч. 2037. рік 1563, місяця іюля 7 дня лист 105. Архів Юго-Зап. Росії, часть 6, том I Київ 1876 г.

Хведір Сенюта був одружений з Катериною Фірлей, донькою Миколи Фірлея, воєводи Люблинського, а внукою Яна Фірлея, сенатора і воєводи Краківського, одного з найліпше освічених людей того часу, що мав “educationem valde liberalem”.

Ян Фірлей не тільки об'їздив Європу, а подорожував в Азії та Африці, відвідав також і Святу Землю. Родина Фірлеїв належала до кальвинського віровизнання, тому не диво, що Катерина, пошлюбивши Хведора Сенюту, зробила Ляхівці одним з центрів кальвінізму, що був тоді так поширений серед вищого панства вел. кн. Литовського та й в Польщі.

Реформаційні рухи, які з Чехії, Німеччини та Швайцарії посунули в Польщу та Литву, знайшли для себе добрий ґрунт в країнах шляхетських вольностей. Як католицька церква, так і православна були тоді у великому моральному занепаді та не користувалися ані авторитетом, ані пошаною. Тому молодь, що вчилася за кордоном, вертаючись на батьківщину, легко ширила нові ідеї, ґрунт для яких вже був раніше приготований гуситськими впливами з Чехії. Як відомо в Празі при Університеті від 1397 року існувала, заснована королевою Ядвігою, Литовська Коллегія, в якій вчилася молодь наших земель, а воєнна експедиція Жигимунта Корибутовича в поміч гуситам проти цисаря і папи (1424-1432) користалася великою популярністю серед русько-литовської шляхти.⁴ Цікаво, що реформація, яка на Заході розливала море крові, в Польщі і вел. кн. Литовському почувала себе як вдома.

Захарій Копистенський в своїй “Палінодії” так описує стан нашого духівництва при кінці XVI ст.: “Пресвитерове... сметья было людское... одколь ся до него самым только голоднымъ и некуове такъ натиснули же южъ розпознати не было, где былъ частиший пресвитеръ — въ кормѣ чимъ въ церквѣ...” (Руск. истор. бил. С. П. Б. 1878 т. IV, стр. 1057).

Значення реформаційних рухів та нових ідей було

4 Пізніш Ягайло в одному обіжнику до львівської шляхти і всього руського воєвідства скаржився, що ця шляхта йшла радо з Жигимонтом на поміч гуситам, а коли був оголошений похід проти них, то ніхто не відгукнувся.

5 В однім з маєтків Хв. Сенюти — Хорошеві, освічений укр. шляхтич Валентин Негалевський, добрий знавець грецької та латинської мови, зробив переклад на українську мову Нового Заповіту, який багато був читаний також православним священством.

для нас величезне, бо вони вони навчили людей дивитися на тодішні язви відкритими очима, викликали бажання піднятися, стати кращими, створили моральну реакцію, наслідки якої були дуже помітні.

Все ж таки впливи протестантів мало ширилися в народі, а приймалися в більш підготованих до них колах шляхти і вищого духовництва.

Сам Хведір Сенюта на кальвінізм не повернувся, але його діти були виховані в цьому напрямі: його сини Абрам та Христофор Павло дістали освіту в Гайдельберзькому та Лейденському університетах (1603-1605), яку Христофор Павло продовжив у Римі, а значно пізніше (у 1613 р.) Альтдорфі. Він привіз до Ляхівців багато книжок і створив дуже гарну для тих часів бібліотеку.

Перебування в Римі перетворило тимчасово Христофора Павла з кальвініста в католика⁶ й у 1612 р. він, разом з кн. Олександром Івановичем Заславським побудували в Ляхівцях монастир для о.о. Домініканів. Пізніше він знов подорожував по Європі та повернув додому у 1617 р.⁷, коли й одружився з Катаріною Немирич, донькою Стефана Андрієвича Немирича, підкоморія, що була сестрою Юрія Немирича, відомого політичного діяча, людини дуже вченої. Першу освіту Юрій Немирич дістав у Польщі, в соцініянській академії в Ракові, потім вчився в Голяндії та Англії (Оксфорді та Кембріджі), наступно в Парижі, де видрукував свою першу працю "*Discursus de bello Moscovito*".

Уся родина Немиричів належала до активних членів соцініянської секти, яка мала тоді великий успіх у Польщі та славилася своєю академією в Ракові.

Під впливом дружини і Немиричів Христофор Павло відійшов від католицизму та приступив до соцініянської

6 На Литві кальвіністів очолював коронний гетьман Литовський і воевода Віленський Микола Радивил Чорний. До них належали найважливіші роди: Ходкевичі, Сапіги, Глибовичі, Вишневецькі, Войни, Абрамовичі, Воловичі, Зіновичі, Пронські, Головчинські, Дорогостайські, Пузини та інші.

7 У тому ж 1617 році королевич Володислав з військом, що набрав для походу на Москву, стояв обозом під Ляхівцями і був гостем Сенют. З цим військом пішли проти Москви і Ляхівчани, бо Павло Христофор виставив хоругву (відділ війська) на свій кошт, про що С. Скольський каже так:

"*Sumptu proprio in Moscoviam dedutit vexillum*" (Herbarz, Krakow 1641 t. III. str. 164).

секти, ставши дуже активним її членом. Він заснував у Ляхівцях соцініянський “збор”, призначивши “міністром”, цебто пастором, Криштофа Стоїнського. Пізніше “міністрами” в Ляхівцях були: Йоахим Рупневський (1618), Петро Моршковський (від 1625 р.), Яків Седлецький (1628), Ціхановський (1640), Ян Стоїнський (1644). Від 1627 р. там існувала соцініянська школа, в якій вчилися діти з Ляховець та околиць, незалежно від походження. Навчання в цих школах і академіях велося в широко-гуманістичному напрямі, що цілком зрозуміле, бо відповідало ідеям самої секти.

На наших землях соцініянство ширилося головню на Волині. Була це дуже радикальна течія кальвінізму. Її головними осередками стали маєтки: Киселин панів Чапличів-Шпановських⁸, що заснували там соцініянську академію, в Ляхівцях Сенютів, Тихомлі, також Сенютів, Гіщі (Гощі) панів Гойських, а на Київщині в маєтку Немиричів-Черняхів.

Соцініян звали також антитринітаріями або аріянами, бо вони не визнавали вчення про три іпостасі, а Христа вважали людиною. Основоположником секти був еспанський лікар Михайло Сервет, спалений інквізицією у 1553 р. Його ідеї перейняв і опрацював італієць Лелій Соцін, а остаточно формульогічного вчення надав його небіж Фавст Соцін, що приїздив до Польщі у 1558 р.

Соцініяне визнавали одну лише Божу істоту, відкидали священне предання, пошану образів і святих, а також Св. Таїнства, але визнавали Священне Писання. Попереднього призначення, як визнавали кальвіністи, вони не визнавали.

Не зупиняючись докладно на історії реформації та соцініянства окремо на наших землях, мушу підкреслити, що до неї належали наші найліпше освічені люде, а на чолі їх стояв вже згаданий нами Юрій Немирич, майбутній автор статей Гадяцької Умови між гетьманом Виговським та поляками, сестра якого була за Павлом Христофором Сенютою.

Брат Павла Христофора — Абрум одружився з вдовою Юрія Радивиля, князя на Дубинках, каштеляна Троцького, Софією Зборовською, донькою каштеляна Гнізненського, яка належала до кальвінських кругів, а стала соцініянкою.

⁸ Мартин Чаплич одружився з Катериною Сенютою, сестрою Павла Христофора.

“Крайній раціоналізм не дозволяв соцініянам закрити очей на тодішні суспільні болячки. Вони виступали проти неволі селян на триста років раніше знесення панщини, не дозволяли війни, протиставляли карі на смерть, навчали, що треба поборювати зло добром, боронили вільність віри і досліду...” пише проф. Ол. Брюкнер в своїй праці “Різновірство польське” (Варшава, 1905, т. I ст. 135).

Соцініянin Юрій Чаплич дав приклад звільнення підданих.

Підчас повстання Богдана Хмельницького соцініяне спочатку трималися осторонь, але пізніше приєдналися до козаків. Після повстання більша їх частина повернула на православну віру, а секта остаточно була заборонена польським урядом у 1660 р.

Павло Христофор помер ще молодим десь при кінці 20-х років. Цікаво, що в своєму тестаменті з дня 26. XII. 28 наказав покликати на похорон католицького ксендза.⁹ Його вдова Катерина вийшла заміж за Андрія Лещинського, воеводу Дерптського. Нащадків Павел Христофор не залишив.

Ляхівці та інші маєтки перейшли до племінника Павла Христофора — Петра Абрамовича, що народився у 1616 р., а освіту дістав у Лейденському університеті, до якого вписався 8. 9. 1636 р. Після смерті Павла Христофора, до повноліття Петра Абрамовича, опікуном був якийсь пан Зборовський, треба думати його родич по матері. Цікаву характеристику Петра Абрамовича подає його сучасник Симон Окольський: “Одинокий спадкоємець всіх добр Христофора, він у чужих народів відзначався наукою, знанням мов і військовим кунштом та докладав зусиль, щоб Королеві, Батьківщині та Річі Посполитій віддати гідно свою повинність звичаєм предків та попередників...”

Петро Абрамович був запеклим соцініянином, як і його дядько Павло Христофор та між ним й домініканами виникли довгі суперечки, бо останні, покликуючись на фундуш пок. Павла Христофора, зроблений монастиреві, вимагали, щоб соцініяне були вигнані з Ляхівців і оспорювали деякі права Петра, як наслідника. У 1641 р. домінікане подали на Петра Абрамовича скаргу, що він переховує у себе прогнаного польською владою з Ракова соцініяна.

⁹ Т. І. Stecki бачив цей документ в архіві Сенютів. Про Павла Христофора та його соцініянську діяльність див. докладніше в статті О. Левицького “Соцініанство въ Польшѣ и Юго-Западной Россіи”. Киевская Старина 1882.

пастора Я. Стоїнського. Ця “жалба” з земського крем’я-нецького суду була передана в Люблинський трибунал, який у 1644 р. вирішив, що соцініяне мають бути вигнані з Ляхівців (особи самого діди́ча це не торкалося). Ян Стоїнський, крім того, позбавлявся шляхетства, а на Петра Сенюту був накладений штраф в 1500 гривен.

За Петра вступилися місцеві шляхтичі, які відправляючи послів на сойм у Варшаві у 1645 р. дала інструкцію боронити права Петра Сенюти:

“Fundusz Lachowiecki zeszlego Pana Krzysztopha Sieniuty nie mogl dobr oyczstych pana Piotra Sieniuty ani osoby aggravare; Zaczym decreta ex ratione funduszu Lachowieckiego aby z dobr jego oyczstych y osoby jego zniesione byly Panowie poslowie nasi euincere tenentur”.

Незабаром після повстання гетьмана Хмельницького, один з козацьких загонів здобув Ляхівці і замок, в якому тоді ховалося чимало місцевої шляхти. Самого Петра там не було. Замок зруйнували, а дуже гарну його бібліотеку спалили. Домовини померлих діди́чів були повикидані в Горинь.

Існує переказ, що полонену там шляхту козаки запрягли до плугів та виорали ними велике поле біля Окопа (Ксенжинесь), а наступно всіх перебили. Поле козаки засіяли жолудями, з яких виріс дубовий ліс.

Петро Абрамович помер ще молодим у 1649 р., залишивши від шлюбу з Катериною Віламовою з Каліша сина Христофора, який дістав освіту в колегії у Eibling та 4 доньки.

Очевидячки, що після козацького погрому Ляхівці в значній мірі втратили своє значення, бо їх дістала у віно старша донька Петра — Анна, яка у 1660 р. вийшла заміж за Петра Адама Опалинського, підкоморія Познанського і старосту Шремського. Опалинський закінчив будову костела і монастиря, про які Павло Христофор перестав дбати, відколи став соцініянином.

У 1676 р. Анна Петрівна померла бездітною. Мабуть і її брат Христофор також не жив. Від шлюбу з Терезією-Констанцією Опалинською, донькою воєводи Познанського Христофора Опалинського, він мав лише одну доньку Франціску, що пошлюбилася кн. Антонією Подгарського, підчашного Мозирського, й з ними вимерла лінія Сенют-Ляховецьких.¹⁰ Ляхівці перейшли до Андрія Лещинського, сина Катерини Абрамовни Сенюти та Владислава Лещинського підкоморія Берестейського.¹¹ Андрій Лещинський, що дітей не мав (мав лише сестру Анну Констанцію, що

пошлюбила Станіслава Казіміра Беневського, каштеляна Волинського і воєводу Чернігівського, відомого з ролі, що відіграв у Гадяцькій Умові між Виговським і Польщею, продав у 1681 р. у Львові Ляхівці та інші маєтки кн. Станіславу Яблоновському¹², воєводі руському, коронному гетьману Литовському, а саме: Ляхівці, Корниця, Старики, Гайдуцька Воля (Мокра Воля), Зарічна Воля (нині — Суха), Жемелинці, Войнигов (нині Унигов, або Унієв), Хорошів, Калетинці Далекі (нині Малі), Калетинці Близні (нині Великі), Шуньки, Теремне, Карабієвка, Чолгузів, Вариводка, Сивки, Кашинці, Курьянка, Шимковці, Дзвонка, Вигорне, Юровка, Воробієвка, Жизниківці, Ризка, Гулієвці, Бісовка, Бережинці, Даниловка, Кошелівка, Волиця Мінцова, Камінь Чолганський, Кунча, Новоставці, Тихомль, Воробієвка (друга), Миклаші, Коров'є, Водички, Шумовці, Погоріловці, Михновка, Москалівка, Волчківці, Кривовулька та двір у Крем'янці. За все це Яблоновський заплатив 75,000 злотих та прийняв на себе борги в сумі 165,000 зл.

Коло 1745 р. кн. Йосип Олександр Яблоновський на місці дерев'яного замку Сенют побудував великий кам'яний у вигляді п'ятикутника зі стінами в "1½ аршина" завгрубшки. Замок мав цілковито феодальний вигляд, з зводженим мостом для сполучення з берегом, в'їздовою брамою, баштами і стрільницями. У самому замку була саля на 400 осіб, в якій кн. Яблоновський давав пишні балі. 14 березня 1787 р. вдова князя княгиня Франціска, разом з сином Миколою, прийняли в замку короля Польщі Станіслава Августа, що їхав у Канів для зустрічі з Катериною II.

Останній Яблоновський, що володів Ляхівцями, кн. Олександр був бездітний й після нього, разом з іншими маєтками, Ляхівці перейшли до князів Сапіг.

¹⁰ Продовжувала існувати лінія нащадків Романа Йосиповича Сенюти, ротмістра Королівського.

¹¹ Марія Лещинська, королева Франції (дружина Людовика XV) була правнучкою його брата Богуслава, генерала Великопольського, канцлера Коронного.

¹² Донька кн. Станіслава Анна, що пошлюбила Рафаїла Лещинського, столника коронного, підскарбія вел. коронного, мала сина Станіслава, майбутнього кроля Польщі, батька Марії Лещинської, королеви Франції. Мати Марії була Катерина Опалінська, каштелянка Познанська. Усі ці роди: Лещинські, Опалінські, Яблоновські були пов'язані з Ляхівцями у свому минулому.

Кн. Лев Сапіга у 1831 р. брав участь в повстанні, а пізніше мусів емігрувати до Галичини, де залишив дуже цікаві спогади. Після смерти його матери кн. Анни Сапіги, Ляхівці були взяті в російську “казну”, яка віддала їх пізніше “Начальнику Волинской Губернії” Івану Володимировичу фон Галлер.

В кінці 60 років минулого століття Ляхівці відвідав знаний дослідник Волині Тадеуш Ю. Стецкий, який залишив про них цікаві спогади. В той час Ляхівці були вбогою оселею, з кількома десятками жидівських та міщанських хат. Лише руїни замку серед озера та гарні будови домініканського костела і монастиря прикрашували їх. Башти замка, що виходили в бік містечка, ще стояли, інші розвалилися.

Замок стояв у самій фортеці. Високі мури з стрільницями ще добре були збереглися, також глибокі рови з водою, але вали вже були перекопані. Найліпше виглядала в'їздова брама, що виходила в бік містечка й мала 4 сажні заввишки. Колись вона зачинялась залізними воротами, яких вже не було і брама стояла відкритою. Вгори брами була ще вмурована мармурова таблиця з написом латинською мовою, вже дуже пошкодженим, який Стецькому вдалося відчитати й записати. Подаю його за Стецьким:

Lechopolis, graeco idiomate
 Lachow ob granitem Polon
 Lachowce ob morem Rutheni
 Humo positum humaniori
 Arx oppidum tellusque Lithuani
 Swidrygellonis, tum ex fratre
 Nepotis Sigismundi
 Jani R. Poloniae
 Sfortia Mediolanensis Bona
 Bonam partem electa
 Cui rex Cremenecum, Bar, Lachowce
 In pignus amoris offert
 Hanc muris cinxit
 Demum, emeritae, domui de Tyszkewicis
 (Kalinskjis) donavit
 Due Sieniucijs, post Leszczynscijs
 Succesive relicta, succesive vero temporibus
 Protimioribus serenissimae Leszczynianae domus

Consanguineis Jablonowius devenit
 Josephus Alexander
 Dux de Prussis et principes S.R.J.
 In Jablonow ad Hierassum et Chronum
 Comes in Lisianka et Zawolocz
 Liber Baro in Podhorce et Vicholz
 Jablonowski M.D.L. Dapifer, Buscensis, Corsunensis
 Volpensis, Zwingrodensis, Onixtensis, Capitaneus
 Zawariensis Tenator, Palatinus, Ordinum Eques
 Cohortis Lorietae Praefectus, erigi mandavit MDCCXLIX

Кн. Олександр Яблоновський 14, відомий претендент на польський трон, видав окремою книжкою: "Discriptio foundationis arcis Lachovensis" 1751.

В середині містечка за часів Т. Ю. Стецького ще стояв прегарний будинок з двома вежами колишнього домініканського костела з великим монастирем при ньому. Цю фундацію Христофора Павла Сенюти Симон Окольський описав в своїй праці "Russia Florida" (ст. 90).

Стецький ще знайшов в костелі 80 літнього старця, останнього з домініканських ченців, який показав йому підземелля костела з гробівцями Сенют, Лещинських і Сапіг.

На стінах костела були вирізьблені герби Сенют і Яблоновських та висіли портрети: фундатора костела Павла Христофора Сенюти в кармазиновій шубі з соболім футром та князя Олександра Яблоновського, що був намальований з нагоди одержання ним ордена St. Esprit від Людовика XV.

У 1869 р. костел замінено на церкву св. Тройці. В самих Ляхівцях, коло бувших валів, недалеко від Казанської церкви, була колись церква в ім'я Пресв. Богородиці, дерев'яна трьохбанна, побудована у 1700 р. На Великдень 1823 р. вона сама розвалилась. В Ляхівцях було дві православні парафії: Старицька та Міська, які об'єдналися в часі священства о. Якова Пекарського. Від 1833 р. був свящ. Олександр Пекарський, від 1845 р. свящ. Мих. Капустинський, а від 1863 року свящ. Іоан Ціховський.

У 1846 р. кн. Анна Сапіга побудувала в Ляхівцях церкву в ім'я Казанської Ікони Божої Матері, на будівлю якої брали цеглу з стін замку.

14 Він був вченим геральдиком та залишив твір:

"Heraldyka to jest osada kleynotow rycerskich y wiadomosc znakow herbowych dotad w Polsce nieobiasniona." Lwow, 1742.

На передмісті Ляхівців — Стариках була церква Преображення Господня, побудована ще 1669 р., а на передмісті Суха Воля церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, побудована у 1778 р. На передмісті Підгори церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, побудована у 1726 р.

Що сталося пізніш з Ляхівцями, як вони виглядають тепер з своїми пам'ятками минулих часів, Авторіві цих рядків невідомо. Тому, хто може про це щось сказати та цю розвідку доповнити, Автор буде дуже вдячний.

В кожному разі на арені історії для Ляхівців *acta est fabula*.

ГОЛОВНА БІБЛІОГРАФІЯ:

- 1 Н. Теодоровичъ. "Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи". Том II. Почаевъ 1890.
- 2 "Памятники", Видання "Кіев. Археогр. Комисіи".
3. Архивъ Юго-Запад. Россіи, часть 6, т. I. Кіезъ 1876.
- 4 О. Бараногичъ. "Население Волынского воеводства въ первой половинѣ XVII вѣка". Кіевъ 1930.
5. Метрика Литовська.
- 6 Орестъ Левитскій. "Социніанство в Польшѣ и Юго-Западной Россіи". "Кіевская Старина" 1882 р.
7. A. Jablonowski. "Wolyn" t. III.
8. "Słownik Geograficzny" Warszawa.
9. Sz. Okolski "Orbis Poloni", tomus 111 (cm. 111) Krakow 1641.
10. T. J. Stecki "Wolyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwow 1864-71.
11. T. J. Stecki. "Miasteczko Lachowce i uczony Jablonowski" "Kłosy", tom XV 1872, st. 45-55.
12. K. Niesiecki "Herbarz", tom VIII, Lipsk 1839 - 1846.
13. M. Balinski i Lipinski, "Starozytna Polska" 1841.
14. Dr. Domet Oljancin, "Aus dem Kultur und Geistleben der Ukraine", "Kyrios" 1937, Heft III - IV.
15. Dr. Th. Wotschke, "Polnische Studenten in Leiden" — "Jahrbuch der Kultur und Geschichte der Slaven", 1927.
16. Dr. Stanislaw Zajaczkowski. "Wolyn pod panowaniem Litwy" (Rocznik Wolynski, tom I, Rowne 1930).
17. Dr. Antoni "Niemiroyce" (Opowiadania hist. ser. III, t. 2., ser. V. st. 77-85), 1882, Warszawa.
18. A. Brickner. "Roznowiercy Polski", Warszawa 1905.
19. J. Lukaszewicz. "Jerzy Niemiroycz" (Bibl. Warszawska, 1860).
20. Szczensny Morawski. "Aryanie polsey" 1906.

О. Лятуринська.

ВАСИЛЕЧКИ.*

Під вікном вітрець їх пестив,
небозвід і дальній обрій,
а під свята їх на честень
от поклали попід образ.

Так і клали роки-роки
василечки іспрадавня,
у світлиці під сволюки
клали з травня і до травня.

Та не тільки но під свята
їх на честень клали, клали!
Як ховали неню й тата,
їх і до труни вкладали.

То на те, щоб говорили
про світличку й злотий образ —
от про все, що близьке й миле —
весни, небо, ясний обрій.

А. Шумовський.

Пам'яті Дорогої Мами.

ЛЯХОВЕЦЬКЕ ГНІЗДО.

(Жмут спогадів з побуту волинського духовенства на переломі століть).

Спогади з дитинства і юнацьких літ — це хіба той найбільший скорб, який носить у своєму серці кожна людина аж до гробу. Звичайно такі спогади в більшості суто індивідуальні, цікаві і барвисті для самого автора. Але, пов'язані з певною добою і виявлені в перспективі літ, вони можуть бути цікавими і для ширшого загалу. Важко сказати і оцінити наперед чи ці наші спогади прийдуть до смаку землякам нашим — близьким і далеким — тому відразу ми просимо читачів вибачити нам можливі хиби і недотягнення цієї нашої спроби.

* *Hyssopus officinalis* (Ред.)

Безпосередним поштовхом до написання цих рядків була моя листовна дискусія з др. В. Сенютовичем в справі написання розвідки про Ляхівці — колишній осідок кн. Сенютів, славних його предків. В Ляхівцях кожний куток був зв'язаний з Сенютами, включаючи поблизьке село Сенютки, де сл. п. мій Тато був колись вчителем. У висліді цієї дискусії з'явилася блискуча розвідка п. н. "Ляхівці над Горинем", яка видрукувана у цьому числі "Літопису Волині", а я дозволив собі також заняти хвилину часу наших дорогих читачів своїми спогадами про найдорожчих мені Діда і Бабу, яким доля судила грати не малу роль в цим історичним закутку Волині.

Читач переконується, що Ляхівці, як і багато інших місцевостей на Волині, мали не аби яку минувшину. "Земля замчиськ і городищ, де кожен камінь б'є глаголом" (так Є. Маланюк висловлюється про Волинь) — наша Волинь варта десятків таких розвідок, як згадана розвідка В. Сенютовича. Це щодо славної минувшини. Але й остання сотка літ, а особливо літа перед першою Світовою Війною, доба ще свіжа у нашій пам'яті, також варта насвітлення і відношення у формі бодай спогадів, коли не наукових розвідок.

Тут ми хотіли б згадати близьке нам середовище — священичу родину, що пів віку була зв'язана з Ляхівцями і закінчила свій цикл ще в початках теперішнього століття.

Батько походив зі старовинного священичого роду, який перед двома століттями ще звався Миродлюби-Шумовські (з гербу "Любич"), колись належав до Тарнопільської Уніятської Дієцезії, а пізніше до Волинської Православної Єпархії. Мати була з роду Ціховських, про яких власне і йде тут мова. Нас було в родині чотирьох братів і дві сестри, які розсіяні тепер по цілому світі. Родилися ми і виховалися в с. Мирогощі, де Батько був на парафії 55 років і упокоївся підчас останньої війни. Мати ще недавно померла на рідній землі, проживши 87 років. Незабутній її пам'яті і присвячені ці рядки.

Згадав я тут коротенько про своє рідне гніздо, далі читач побачить, що Мирогоща і Ляхівці і фізично і духово творили якби цілість, хоч ділила їх не мала віддаль і бездоріжжя.

Ляхівці — велике містечко над Горинем, більш менш в центрі трикутника Заслав-Остріг-Крем'янець і віддалене яких 40 верст від кожного з тих міст. Перед першою Світовою Війною, "за царя", воно належало до Остріжсько-

го повіту, а по війні опинилося по большевицьким боці, при самій польській границі (Мирогоща належала до Польщі...).

По упадку Галицько-Волинської Держави Волинь перебувала в складі Литовської і пізніше Польської Річчипосполитої. По упадку Польщі Волинь увійшла в склад Російської Імперії. Таким чином на нашій землі стиралися впливи польські і московські, що відбилося на психіці і побуті місцевого населення. Про ці впливи ми власне раз-у-раз згадуємо у наших спогадах.

По останнім польським повстанні (1863 р.) російський уряд рішучо взявся до викорінення польських впливів — культурних, а передусім релігійних. Всі католицькі ордени були заборонені. Тому теж “кляштор” в Ляхівцях залишився без господаря. Був він трохи поруйнований і потребував ремонту. Російський уряд нібито запропонував полякам — або відремонтуйте, або... відберем. Чи було так, чи ні — годі сказати. Виглядало ніби все досить пристойно, бо й справді сусіда-магнат кн. Сангушко (камергер царського двору пізніше) зовсім легко міг би відбудувати монастир, але правдоподібно він навмисне віддав його урядові, щоб мати спокій зо своїми маєтками. Як би там не було, але остаточно наш Дід о. Іоан Ціховський вже від 1863 року опинився на замку-кляшторі настоятелем нової Св. Троїцької Церкви і кількох вже існуючих церков в містечку і передмістях. Це поставило діда майже в положення якогось “удільного князя” і зробило його дуже заможним.

Тут мусимо згадати одну “урядову” постать, яка зв'язана з Ляхівцями, а головню зі справою перебрання польських маєтків — це губернатор Волині І. В. Галлер, який був власником Ляховець (див. статтю В. Сенютовича). Цей російський вельможа часто бував у Діда, сприяючи по собі. Пригадую собі якісь меблі, крісло-гойдалку, ке трапляється і з дідичами...). Залишив він деякі пам'ятався з цілою родиною, а часами то й гроші позичав (та що дістала у спадок моя Мама та гарну шкатулу на дорогоцінності, що пізніше опинилася в моїх руках, бо була добра для переховування документів. Не раз ми згадували гарні старі часи, дивлячись на ту шкатулу. Галлер помер, маєтки перейшли в інші руки, а Дід і Баба так і не назібрали ані капіталів ані майна.

Домініканський монастир в Ляхівцях уявляв собою велику будову в стилі пізнішого готику. Мав форму трикутника, поверховий, з невеликим трикутним брукованим

подвір'ям у середині. На східнім вершку трикутника була церква (давніше — костел). За наших часів фронт церкви закінчувався двома бароковими вежами, досить подібними до веж Почаївської Лаври, з великими сходами, що провадили просто на ринкову площу. Широке обійстя було з західнього боку монастиря і складалося з мурованих stodol і стаєн та широкого брукованого подвір'я. Старезний, зарослий густим “садом”, цвинтар з грубим муром назовні — оточував цю монументальну будівлю. В садку під столітніми деревами були альтани і грядки з квітами, хто знає, може на численних могилах, від яких не залишилось і сліду. Де-не-де ще виглядали напів вгрузлі в землю камінні хрести та плити. На відкритому місці саду зберігся ще камінний соняшний годинник, що промовляв до нас, тоді ще дітей, чимсь таємничим та загадковим.

Широкі сходи з подвір'я, на яких був пізніше прибудований ганок, вели до головного входу з західнього боку. Крім тих дверей були ще інші величезні двері, чи

Камінний хрест, яких багато на волинських цвинтарях.
Зі збірки Павла Шумовського.

брама, що вели просто з садка (цвинтаря) до підземелля. Ці двері були для нас завжди повні таємниць і “страхів”. Були вони дубові, ковані залізом, дуже масивні, жовто-сивого кольору. В родині Діда зберігався переказ про таємничу жіночу постать, що входила і виходила тими дверима в місячні ночі... Одного разу нам вдалося передостатися через ті двері і оглянути підземелля. Було це мабуть ще у минулому столітті. Пам’ятаю добре його жалюгідний стан. Повно гробів, ще зовсім цілих, багато відкритих. Кістяки збереглися і видно було ще на них дорогі шати, які, хоч і зітлілі, але ще трималися і навіть зберегли взори і поблідлі кольори. Написів залишилося дуже мало, переважно латинські. На одній стіні зберігся напис на бронзовій плиті — здається кн. Лещинська. Я ще був зовсім малий тоді і не зробив записів, а пізніше вже не було нагоди.

Що мене завжди вражало підчас мого перебування у Діда — готицькі склепіння у всіх кімнатах та грубезні мури коло одного метра глибини. Кожне вікно уявляло зі себе якби гарматну бійницю. На парпеті такого вікна могло розміститися кілька людей. Широчезні сходи метрів з 15 завширшки, зроблені з масивного дуба і вже порядно стерті і вижолоблені вели на поверх до приміщення священика та лікаря (південний корпус будівлі Дід віддавав під лікарню) і до цілої низки кімнат, комор і просто порожніх приміщень, яких було по півсотки на кожному поверсі.

Тут я трохи відхилиюсь від теми аби згадати добрим словом одну непересічну постать, а саме лікаря в Ляхівцях — поляка Сецінського. Не лише він, але багато поляків-сусідів, включно з місцевим ксьондзом, жили в добрій згоді з Дідом і його родиною. Щодо Сецінського, то це був дуже компанійський парубічко (мав якусь симпатичну “господиню”) та завзятий картяр. Майже день-у-день на коритарі кляштору ставився стіл і коло нього “різалися” в преферанс чотирі партнери, не рідко і мої дядьки. Грав Сецінський лише на високу ставку. Але не цим він був славний. Це передусім був з Божої ласки лікар і приятель кожного пацієнта, чи то був багатий пан чи найбідніший селянин або жид. Не оглядаючись на погоду, глуху ніч, Сецінський не відмовляв нікому. Їхав за десятки верст, трясся на звичайному драбиняку і не раз хворів після таких подорожей, аж врешті дістав “гальопуючі” сухоти і помер. Не стало великого добродія цілої околиці. Тисячі народу зійшлися на його похорон. До

католицької процесії в середині міста приєдналась православна, а потім і жидівська. Так спільно відпровадили покійника на цвинтар...

Приміщення священника мало з десятка півтора кімнат, декотрі з них були дуже просторі і носили назви ще зі старих часів, напр., “бібліотека”. В цій величезній світлиці вже не було і сліду книжок або навіть полиць на книжки. Де-які старі фоліанти лежали на землі разом з іншими старими речами. Мабуть це все було вже без вартости. Колись мені вдалося знайти там дві пляшки доброго старого меду. В дитячих роках ми не цікавилися “фоліантами”...

Ця “бібліотека” була уживана Дідом лише на великій родинній урочистості, а саме — на весіллі його дітей. Кімнату заставляли столами, якби на яких конференціях — “в квадрат”, за столами сідало дві-три сотки людей.

Дуже простора наріжна кімната з фортеп'яном і старовинними меблями була заля-вітальня, де на весільних баях відбувалися танці (кадріль напр. на 50-100 пар!). Музики містилися тоді у малій сусідній кімнаті. Прохідна (від великого передпокою і кухні) кімната, довга і стильова, що вела до вітальні, була їдальня. В ній за великим столом засідали молодіці з цілого місточка і робили великий весільний “коровай” та співали весільних пісень.

Особисті кімнати Діда і Баби були в бік їдальні біля кухні. Маленькі і в найгірші морози — тепленькі, чого не можна було сказати про решту кімнат. Запасових “дві хати” в бік вітальні були призначені для ночлігу гостей. Там ми завжди і ночували, коли приїжджали до Діда. Сусідня з ними кімната була якби шпіхлір, а з неї був отвір до церкви, звідки можна було слухати службу Божу. Ще було інших “дві хати” на коритарі, поруч з помешканням лікаря. В них містилися дядьки, а часами і ми з ними.

Коли ми згадали про підземелля, то варто ще згадати про дах і церковні вежі. Не раз ми, малі, туди лазили. Хлопців цікавило все, а особливо височінь веж. Дах був критий бляхою, помальованою на зелений колір. Міцні бальки і крокви свідчили про фундаментальність будови. На дзвіницю не легко було видряпатись, а до “ліхтарні”, себто вершка вежі (їх було дві, як ми вже згадали) — то навіть і ризиковною. Сама баня вежі на високих стовпах була проміром коло 8 метрів. Архітектура дуже характеристична для катол. костелів на Волині. Вежі були стрімкі

і гарні, ціла будівля панувала над містечком. На вежах загніздилися сотні галок, крик яких по днях і ночах був дуже характеристичний для монастиря. А літом, вечорами мука галок зливалася з концертом міріадів жаб з близького ставу на Горині (кілька соток десятин). Я не забуду тих концертів. Разом з запашним повітрям з очеретів, лепехи і латаття це творило своєрідну феєрію наших Ляховець.

Але й сам монастир мав свої “запахи”. Лише ті, хто відвідував або замешкував такі старі, засиджені кутки, знає, що кожен куток має свій і лише свій запах. І все можна забути, але запах так і залишиться. Пам’ятаємо запах сходів і сіней в Ляхівцях. То був запах ще теплої, живої давнини, такий запах можна знайти в музеях старовини, як напр. “Musée de Cluny” і “Charter House” Паризької Катебри. Але в їдальні, білій давній готицькій кімнаті зі стрімкими вікнами — там був вже інший запах, прозаїчний трохи, як напр. “чаю з варенням”. А вже в світлицях Діда і Баби був цілком свійський, домашній запах.

Троїцька Церква монастиря, поза гарним іконостасом та великими православними образами на місці католицьких, не зазнала великих перерібок. Вся біла з чудовим готицьким склепінням, бароковими колюмнами та двома “приділами” по боках з малими колюмнами, барельєфами та статуями — церква створювала радісний настрій. І в соняшні дні особливо відчувався цей настрій, коли снопи світла заливали через величезні вікна і стіни і людей. Акустика була чудова. Великі “хори” над бабинцем уміщували чималий церковний хор (органи з костелу зникли мабуть ще в початку), що складався з міщанської молоді. Не забути урочистих служб на храмове свято і чудових співів “Радуйся Царице!” в розмаяному зеленню храмі з густо посипаною лепехою на камінній підлозі. Молодиці і дівчата в урочистих народніх строях з китицями квітів в руках, хресний ход наоколо церкви і непроглядні маси людей, що заповнювали майже цілий ринок. А на “третій день свят” (не раніше) — баль у Діда і Баби.

Війна 1914-1918 перервала наші зносини з Ляхівцями, а по Рижському мирі границя надовго відтяла від нас Ляхівці. Ще під час Визвольних Змагань і польської інвазії відвідали ми Ляхівці, тоді вже запущене і напівзруйноване родинне гніздо. Священником після смерті Діда був наш дядько, о. Юліян Ціховський, який по революції вже не мешкав в монастирських “палатах”, а в се-

ляньській хатині. 52 підводи всякого майна, що залишилося, дядько роздав селянам. Короткий час в монастирі перебувала польська комендатура. Кімнати опустіли, нова влада обернула їх в касарні. Церква на короткий час стала знов костелом, пізніше знов церквою. Монастир був потерпів від пожежи, але, вже за большевицької влади, був ремонтований.

Як відбувалися подорожі до Діда і Баби.

Подорож з нашого рідного села Мирогощі до Ляховець носила завжди характер “прощі” до коханих Діда і Баби і належала вона не до аби яких подій в нашій родині. Ці прощі відбувалися так само регулярно, як прощі до Почаєва, де рік-річно наша родина мусіла побувати. Подорож відбувалася звичайно кіньми, бо залізниці побудовані були значно пізніше.

Ляхівці лежали в яких 70 верстах від нас, битих догіг зовсім не було і треба було пересікати смугу пісків 15-20 верст завширшки. Тому підприємство це не належало до легких. Батько наш був вихований в родині, де плекалися расові коні, в яких Батько визнавався і дуже любив. І скільки було змоги, особливо в молодих літах свого священства, старався добути і утримати дуже гарні коні, яких часами у нас бувало більше двох пар, крім лошат. Дуже часто виїжджали ми кіньми, а ззаду бігло струнке лоша — радість і потіха всіх нас дітей.

Ще напередодні виїзду ціла родина готувалася до подорожі. Поки була змога, Батько мав і гарні повози, були і з будою і двома мягкими сидіннями (як ляндо). Валіза ззаду повозу наповнялась їжею, начинням, а часами і самовар брали. Зрана, в день виїзду, коло 6-ої години, ми вже були на ногах і “помагали” батькам та фурманові як хто вмів. Коли все було готове, — Мама молилась перед кіотом з образами, потім всі на хвилину “сідали” у хаті і далі вже мостилися до повозу. Ще раз справджували, чи нічого не забули, Мама хрестилась, а Тато казав — “ну, з Богом!” і ми рушали. Нас проводжали слуги, часами сусіди, ну й наші собаки, яких завжди було не менше двох. Вони голосно гавкали і бігли за нами аж на широку дорогу.

До Ляховець можна було їхати кількома дорогами. Великим і важким повозом ми звичайно вибиралися найкращою, але й найдовшою дорогою (Дитиничі, Кирилівка, Антонівці, Гута, Шумськ, Бриків і Унигів). Зрідка ми їздили не парою коней, а чвіркою — або звичайно в ряд,

або встяж (“цугом”). Це практикувалося тоді, коли поїздка не обмежувалась Ляхівцями, а продовжувалася аж до с.Іршик (Ст. Костянтинівського повіту), де були наші дід і баба з батьківської сторони. Це траплялося раз на три-чотири роки. (150 верст разом). Легкою бричкою, лише парою коней ми вибирались до Ляховець короткою, але труднішою дорогою через гори і густі ліси. Дорога йшла через Збитин (або Мощаницю), Тростянець, Борсуки (або Ступно), Зіньки і Калетинці.

Чи та чи інша дорога була завжди повна краси і принади лісу, левад і поля. Коли в'їздили в “жолоб”, де вже годі розминутися, завжди вішали коням на шию голосні дзвіночки, аби попередити можливу зустріч, або в таємничу шмарягдову аллею (як тунель) грабів і ліщини — там був запах грибів, кори і листя і темінь, така таємнича на початку, аж поки звикне око, а потім переліски, сіножаті і левади серед лісу.

В Дитиничах короткий відпочинок, гарний струмочок з піскуватим дном, дубовий гай і невелика могила серед чотирьох дубів — “Андрієва Могила”, казали люде, бо вважалося, що Тарас Бульба таки був історичною постаттю... В Кирилівці рижики. Таких смачних солоних рижиків (в бочках), які продавалися в Кирилівці, ви напевно не пробували.

“Попасали” ми коні звичайно серед найтяжчого відтинку дороги — в пісках (якраз на половині дороги). Колеса грузли в сипучім піску, сонце пекло, в лісі тиша, лише мухи і гедзи гризуть бідних коней, покритих білою піною. Тут відпочинок завжди був до речі. Розлогі сосни, килим зі шпильок та шишок біля струмочка — якже то було приємно там зупинитися! Розстелялася скатерка, ставився самовар, витягалася з валізи пожива, смажені кури (це вже обов'язково!) і все решта, що було. Дві години попасання коней, водопій і гайда далі. Треба пережити таку подорож з попасанням коней у волинських лісах, щоб знати всю безмежну красу нашої природи.

Коли хтось з попівського роду подорожує по своїм повіті чи навіть “губернії” то годі не надібати родичів в кожному третьому чи нехай десятому селі по дорозі. Так було і з нами. Їдемо через Бриків, як ми вже згадали, а там тітка Анюта, батькова сестра, за свящ. о. Василем Левитським. Ну, як же не заїхати? Сонце вже починає хилитися на захід, але ми добре знаємо, що до Ляховець лише 21 верста доброї дороги. Отже наш повіз таки в'їжджає “з фасомом” на тітчине подвір'я, роблячи великий пе-

реполох серед гусей, качок, кур, ну й собак насамперед. Здибають нас кузинки, тітка і о. Василь і зараз же тягнуть до хати на чашку чаю. Вони нас і не думають затримати на довго. Поза рідкими виїмками ми завжди всі, а особливо діти, мали одну і тільки одну мету — як найшвидше дістатись до Ляховець.

Дорога полем і гарним лісом через Унигів минає дуже швидко, бо вже й коні знають що нічліг недалеко і біжать без батога і без “війокання”. В’їзд звичайно з півночі, з високої досить гори, відкривав панораму, яких напевно не багато надібаєте на наших волинських просторах. Величезний став, здебільша зарослий очеретами, гребля довга на 4-5 верст, велика ринкова площа — на ній дві церкви — Троїцька, себто монастир, який ми описали, Казанська — гарна камінна церква, що її побудувала кн. Анна Сапіга, Покровська — на Сухій Волі в кінці греблі і Підгорянська — Різдва Пресв. Богородиці. Центр містечка — скупчення крамниць, урядових будинків, а навколо широко розкинулися хати міщан з гарними садками та городами. Ці білі хатки на тлі глибокої зелені надають особливого чару кожній оселі на Україні, але рідко можна здибати таке багатство кольорів як тут, де Горинь, затриманий довжелезною греблею творить широкий срібнозелений илим, за яким на горбах видніються чепурні села — Гулівці, Миклаші, Шимківці, Бісівка і далі ген синіє долина Гориня і недалекий Ямпіль.

Ми всі чаруємося тим чудесним видовищем, але очі наші передусім спрямовані на монастир, де знаходяться наймиліші для нас Дідунь і Бабуня. Повіз поволі спускається з гори. На широкій вулиці, як завжди у вечірню пору, хмари гусей, худоби і овець, що вертаються з пасовиська. Курява жахлива, наша волинська “мякенька” курява як пух; наше обличчя, очі та одяга дістають нову і останню вже порцію цієї прикраси. Але нам байдуже — ще п’ять хвилин, і ми швидко минаємо жидівські хатки в центрі містечка і в’їжджаємо в широку муровану браму на бруковане подвір’я. Хвиля тиши, гавкання собачого хору і з одного або двох вікон поверху висовуються знайомі постаті. Крик, сплескування руками і, поки ми вітаємося, нас оточують любі мешканці монастиря. Вибігають і слуги і різні “приживальники та приживальниці”, яких завжди чимало крутилося коло господарів. З них не забуду “Німого”, (так його і звали), що був великим приятелем і наших дядьків та тіток і всіх нас. Старенька Горпина доглядала худобу

та птацтво і пекла хліб, пізніше Мотря та Катерина, що по “традиції” перейшли потім до нас. А Катерина та вже пильнувала не лише внуків Ціховських, але і правнуків. Тепер, коли жива, то вона одна опікується могилою нашого Тата.

Ціла “процесія” поволі посувається по старовинних сходах до великого передпокою з портретами якихось польських вельмож і врешті ми, без краю щасливі, починаємо свою гостину у Діда і Баби.

“Папінька”, “Мамінька”, їх діти та внуки.

Так вже було прийнято в родині Ціховських — всі діти кликали своїх батьків “Папінька” та “Мамінька”, так само зверталися до себе взаємно Дід та Баба.

Не легко воскресити в пам’яті і серці все, що було, особливо коли доля загнала нас на другу півкулю світу. Але спогади про своїх Діда і Бабу, хоч стерті часом і “скитальством”, все ще свіжі. В багатьох періодах життя, особливо в пізніших студентських роках, коли вже Діда не було в живих, а також в революційні часи — кожна думка про Ляхівці наповнювала нас радістю і вдячністю. А на ціле життя залишилась глибока пошана до маєстатичних постатей наших предків, з якими колись нас лучила щаслива доля.

о. Іоан Ціховський, або Іван Андрійович, як частенько кликали його знайомі, особливо “цівілі”, був сином дяка і з природи був тихою і скромною людиною. Скінчив духовну семинарію і оженився з Анісією Михайлівною Капустинською, нашою бабунею, за котрою і отримав парафію ляховецьку від свого тестя о. Михайла Капустинського (т. зв. “уступочний приход”). Бабуня по своєму батькові і матери (з роду Скоропадських) належала до старовинного священничого роду і в багатому наслідувала риси своїх гордих предків.

Присадкуватий і грубенький о. Іоан все своє життя посвятив Богові і людям, а зокрема своїй великій парафії та немалій родині. Він ніколи не висовувався наперед серед місцевого духовенства, не мав амбіції бути благочинним і до смерті задишився священником. Тоді протоіерейський сан був взагалі великою рідкістю. Найвижчі нагороди були: камилавка і наперсний хрест. Але найбільшою нагородою для нашого Дідуня був спокій душевний і молитовне єднання з Богом, якого він шукав при кожній нагоді. Для нас, малих, великою радістю було брати участь

Три покоління — 1891 р. Ціховські і Шумовські (автор на конику)

чи у домашніх коротких спільних молитвах чи в урочистих службах Божих у храмі.

Ця безмежна особиста покора о. Іоана і ласкавість до всіх і вся, а особливо до нас — унуків, невільно притягла всіх до нього. Не дивно що ми ніде себе так добре не почували, як власне під “омофором” нашого добренького Дідуня. І, коли вдома, у своїх батьків, ми робили збитки і діставали за це “в шкіру”, то це дуже рідко траплялося в Діда. Ми просто не відважувались на збитки, а як часами і перебирали в чомусь міру, то платили за те власним свідомим соромом. У моїх всяких дитячих вибриках я мав таку свободу у Дідуня, що це просто видавалося “раєм” в порівнянні з досить суворою дисципліною вдома. Особливо я захоплювався рибальством (про це буде далі), купанням в Горині, їздою на човнах і т. д. Не раз

я “топився”, намагаючись навчитися пливати в зрадливо-му Горині (дно річки часто мінялося з огляду на течію і вири), лазив по всяких шлюзах, льодоломах і т. д. Дід на все це дивився дуже поблажливо — видно він цинив відвагу і ризик у хлопця і вірив, що дурниці я не зроблю. Я боготворив за це Дідуня.

Парафіяне високо шанували свого пароха, а у великі свята, особливо на храм — до монастиря з'їжджалися маси людей зі всіх околиць. Багато з них приходили до сповіді і Св. Причастя і тоді кілька священників-сусідів ставали Дідуневі до помочи.

Чи у своїй білій шовковій рясі, з китайської че-су-чи (що пізніше дістав у спадок мій Тато), чи в чорній, чи в підрясничку з гарним вишитим поясом (мені особливо подобався той пояс, який носили далеко не всі священники), Дідуньо виглядав завжди чепурно і чистенько.

Парафія була велика і багата, відносини були як найкращі, але Дідуньо ніколи не використовував нікого і завжди радий був допомогти кожному в біді. Не забуду факту “безсеребренности” Діда. Треба було ховати старого чоловіка. А цвинтар був дуже далеко, на великому горбі. Ховали, як завжди, “з почотом”, відпроваджували пішки труну аж до самого цвинтаря. Жінка помершого пізніше приходить до Діда, перепрошує, що не має чим заплатити і дає Дідові поштову марку на 7 копійок. Дід поблагословив жінку і відпустив.

Дід ніколи не підносив голосу, не любив сперечатися. Це було правдиве втілення смирення. І смерть Діда, що настигла його досить рано — на 69 році, була видно послана йому від Бога, в Якого він вірив і Якого проповідував. Пам'ятаю, це було в 1906 році, коли я, ще зовсім молодий студент, був випадково на Волині, і, звичайно, поспішив з батьками на похорон свого улюбленого Діда.

Смерть підійшла до Діда в час правлення літургії. Величезний храм, повний людей, почув нагло як возглас перед “Отче Наш” — “І сподобітися нам со дерзновенієм сміти призивати”... нагло перервався. Апоплексія, яка була до сподівання, застала Діда перед престолом. Дід опустився на коліна і його підхопили під руки, посадили на старовинне крісло, що було у вівтарі, і винесли на солею лицем до народу. Дід тратив притомність і ледве міг піднести руку, щоб поблагословити людей. Всі стали на коліна, почувся плач жінок... Не приходячи до притомності, Дід помер на 3-ій день після удару.

Похорон був урочистий при асистії кількох десятків священників і згромаджені тисяч людей — парафіян, католиків і жидів. Я не забуду хвилини моєї мовчазної молитви коло труни Діда в маленькій (т. зв. “теплій”) церкві, коли там нікого не було. Я так просив Бога, щоб Дід мені явився...

Кажуть, що то мати надає характер і тембр життя родини. До певної міри так було в нас, але може вірніше було б сказати — батько давав характер, а мати — тембр і барви. Тембр і барви безперечно надала Ляхівцям, а пізніше і нашій родині через нашу Маму — Анісію Михайлівну Ціховську — наша Бабуня.

Вродилась Бабуня десь в 1848 році в Ляхівцях, а померла в Мирогощі в 1933, отже дожила до модерних часів.

Була вона нашою “академією”, як що ходить про рідню мову та генеалогію і історію усіх попівських родів на Волині. Мушу тут зазначити, що Дід, його парафіяне, церковне братство, а так само Бабуня, сестрицтво, численні слуги і “приживальники” — весь той гурт людей творив споєну барвисту родину, де нероздільно панувала українська стихія. І, коли пізніше моя Мати, дядьки і тітки зазнали трохи русифікації в школах, то Ляхівці не мінялися ніколи — це зніздо було і залишилось українським до смерті Діда і розпорошення родини. Отже, коли ходить о мову і стихію, то дали нам їх Ляхівці і в дуже великій мірі — наша Бабуня. Пам’ятаю як мене, ще невідомого українця, бо українізувався я остаточно в Петербурзі, привітали мої колеги, які були зі всіх закутків України: Полтавщини, Чорномор’я, Кубані, як українця “з дуже гарним волинським діалектом”. Таке саме признание за гарну мову я отримав пізніше у Львові в НТШ, де мав нагоду приїздити з технічними рефератами. І цей діалект, а властиво цю гарну мову, я опанував в дорогих мені Ляхівцях, в “академії” наших Діда і Баби.

Поза волинськими попівськими родоводами Бабуня знала масу волинських забобонів. Вона була чудовою оповідачкою забобонів, байок і всіх “страхів”, що так були популярні серед нашого народу.

На залученій фотографії бачимо її широке і високе чоло. Великі сиві очі, тонкий простий ніс, тонкі стиснуті губи, пригладжене волосся з проділом по середині (частенько вкрите “косинкою”). Очі дивляться владно, май-

же суворо. Видно вміла панувати, й таки панувала. А в молодості, як казали, була дуже гарна. Мала руде волосся.

По смерті Діда, побувши трохи при невістці (у свого сина о. Юліяна) Бабуня переїхала до наших батьків — до Мирогощи; мешкала з нами, перебула війну, революцію й евакуацію до Росії. Бабуня до самої смерти заховала радість життя, активне відношення до всього навколо й свій гумор. Коли, в початках польщизни, модерний був у нас “спиритизм”, Бабуня, хоч і хрестилася “свят, свят, свят!”, але з цікавістю приглядалася “що то воно пише”. Радіо не було, здається, для неї жадною несподіванкою.

Бабуня кохала молодь і все молоде і нове. Коли треба було б — літала б і літаком. Але вдягалась по старосвітському — голову пов'язувала хустинкою з під бород — спеціальний спосіб волинських жінок.

Були у Бабуні і свої слабости. На першій з них язупинюсь трохи довше. Це був наймолодший син Бабуні мизинчик і мазунчик Котьо. Як старший в роді Шумовських я був майже однолітком з Котьом. Тому всі мої дитячі і юнацькі забави і пригоди були тісно зв'язані з Котьом. А всі пригоди в Ляхівцях починалися і кінчалися переважно Горинем. Майже день-удень у літку ми були або на човні, або на березі в комишах, або на шлюзах чи лотоках. Не можу тут не сказати пари слів про Гориня і своє рибальство на ньому і з Котьом і без Котя. Це рибальство, поза Дідом і Бабою, було також великим магнетом, що притягував мене до Ляховець.

Як Дніпро в Києві і на степах та ланах України так і Горинь в Ляхівцях та на просторах волинських був втіленням краси і чогось грізного. Не одну жертву забрала та річка в своїх зрадливих закрутах, вирах та “безоднях”. Поїздка човном на 2-3 людей, або “баркасом” на 15-20 осіб, було одним з найприємніших “підприємств”. Купання, збирання лепехи, латаття, водяних лілій ну й лапання риби на всі можливі способи, але в більшості вудками та ятром. Суми, лини, карасі, щупаки, окуні — гей що то була за радість оце полювання! Дуже часто практикували ми з Котьом лапання раків на гнилого оселедця, і якіж здоровенні часом траплялися раки! Всього я перепробував у світі, і польські річки (найбідніші), і баварські, і Шварцвальд, і Англію, і врешті Канаду, але такої розкоші, як на Горині, я не мав і мабуть ніколи не буду мати. Пам'ятаю купила Бабуня, не бачивши, сума, що злови-

ли дядьки. Як приволікли його в хату — сум зайняв всю довжину кухні. Прийшлося обмежитися лише половиною й то вистарчило маринад на цілу зиму. Мені, малому ще хлопцеві, вдалося на звичайний шнур витягнути 12 фунт. сума, що був довший за мене. Прийшлося найняти жидка за 2 копійки (а то вже були гроші) і той на плечах приволік рибу.

Тепер про Котя. Як однолітки, ми частенько кінчали свої пригоди бійкою. Котьо був вищий від мене, мав довгі руки. Простягне бувало ті руки і схопить мене за горлянку. Ну, як тут боронитися? Але часами я дам йому доброго штовхана, а сам — в ноги. Гірше бувало, коли Котьо дістане від мене таки добре, він хапає кропиву і тоді пиши пропало. Я в плач, Бабуня спішить “на допомогу” мизинчикові і, звичайно, “я винен”. Коли і Мама зі мною в Ляхівцях (це не завжди бувало, бо я часто ціле літо перебував в Ляхівцях), то я на скаргу до Мами. Всі знали мизинчика і знали, хто “винен”, отже, не довго думаючи, подавалася команда “запрягати коні” і часами ми, похнюпившись, від’їжджали до дому. Але в більшості якось “мирилися”.

Не був Котьо ані мудріший ані відважніший від мене, але щось жорстокого часами відчувалося в ньому, хоч злоби ані я, ані ніхто з нашої родини до нього не відчував. Котьо, або “граф Потоцький”, як ми його жартами кликали (був він чванькуватий), був загалом дуже веселий і дотепний парубічко, не зле співав. В дитячі роки залюбки бавився “в церкву”, одягав якісь “ризичи”, підносили “чудотворні ікони”, кадив і т. д. Але так попом йому й не судилося бути.

Не мало клопоту мала Бабуня з мизинцем, особливо в школах. Вчився Котьо поганенько, “на благочинного”, як тоді казали, себто подвійні роки. І, коли б не барилочка з маслом та інші присмаки для вчителів, хто знає, чи кінчив би Котьо семінарію. Пізніше вже, на різних посадах Котьо грав безпросвітно в карти і вічно програвав. Платила борги — Бабуня, з останніх заощаджень своєї старечої пенсії

Другою слабкістю Бабуні був безконечний апетит і то не в пору. Вже в глибокій старості любила їсти ночами, в ліжку. Часто ховала з вечора до свого ліжка якийсь присмак, а то й... горілочку. Любила “пригубити”. (Це наслідував і Котьо, що любив перекусити вночі і взяти на зубок горілочку, або “піти до дантиста”, як він казав. До всіх Бабуня ставилася з великим гумором.

Колись, незадовго перед її смертю, брат Петро якось spacerував з Бабуною в садку в Мирогощі. Раптом вона каже: “чи ж то справді я така вже стара? А здається ще так недавно була молоденькою...” Це було так якось сказано, що я, оповідав брат, зрозумів, що Бабуня ось дійсно, мовляв реально, була молоденькою. Все це було дуже зворушуюче й одразу ставляло нас, себто мене і Бабуню, на “товариську стопу”. Такою вона була і до кінця життя — цікавою і приязною до всіх і всього. А з другого боку вона ж добре пам’ятала панщину і польську “вищість” вже навіть за російських часів. Пам’ятала, коли польські ксьондзи зваблювали православних дітей цукорками на службу до костела. Не забула і переслідувань поляками підчас польського повстання, коли втікала з дому і переховувалася в горинських очеретах (Але, на загаль беручи, серед нашого духовенства панувало досить зневажливе наставлення до поляків і їх повстань. “Панове, до лясу”, не раз чулося серед гутірки або гри в карти). Пам’ятала Бабуня самотню польську приватну школу — “пенсію” в Ляхівцях. Вчилася по польськи і по французьки. Російської і церк.-слов’янської мови вчилася вдома. Говорила по російськи дуже зле.

Дітей у Діда і Баби було аж 13-ро. Вісім померло ще в дитячих і юнацьких роках, залишилося п’ятеро, яких ми і знали. Видно медицина і охорона здоров’я не стояли тоді високо, хоч одно з дітей лікувалося на туберкульозу аж на одеських лиманах під доглядом славного Пирогова.

Зупинимось коротенько на опису тих дітей. Старший син Олександр, або “Дядя Саша”, як ми його кликали, був виняткових здібностей, хоч за молодіу пізнав добре “науку” паском від свого дядька Варфоломея, якого Бабуня використала як вчителя своїх старших дітей. Як мені Мама оповідала, Варфоломей часами немилосердно “перішив” різкою Олександра, а Бабуня тоді “рятувала”. Але мабуть не пасок а здібности і амбіція дядька випровадили його на перше місце і в семінарії в Крем’янці в духовній академії в Петербурзі. Та ж амбіція коштувала дядькові стипендії в Київській дух. академії, бо, як перший учень, Олександр мав право на таку стипендію, але при самому кінці науки в семінарії трапилася пригода, що поспувала всю справу. В останній день перебування в семінарії, по всіх вже іспитах, Олександр проходив якось повз інспектора семінарії Зінкевича і не вклонився йому, бо все студентство ненавиділо його, як правдивого

поліція. І Зінькевич помстився — зіпсував диплом, виставивши “4” за “поведеніє” (заховання), все ж решта у Олександра було “5”, себто найвищий ступінь. Скінчив він академію в Петербурзі також першим, але вже мусів платити за науку.

Як це досить характерно було тоді, що попівські діти, а особливо здібніші з них, не йшли в священство, а до цивільної служби. Так і Олександр пішов в “акциз”, де і пробув все життя. Досить блискуча кар’єра почалася у нього на Кавказі, де одночасно заклад якесь ризикове підприємство. Пару літ все йшло дуже добре і я пам’ятаю чудове кахетинське вино, яке в “бурдюках” (баранчій шкірі) присилав нам частенько разом з дорогими дарунками для дітей наш коханий дядько. Але нещасливе назагал було його життя, він важко хворів, не доживши старого віку, а від “мезальянсу” у нього родився єдиний син, який згинув у дуже загадкових обставинах. Цей син Борис був так само здібний, як і його батько і вступив до корпусу морських кадетів в Петербурзі, де дуже добре вчився. Він мав знайомства у “вищих” колах і бував в царському палаці. Був гарний собою і вмів поводитись в товаристві (колись Борис був моїм учнем і не раз діставав різку). Як раз підчас вбивства Распутіна, в ту ж саму ніч, знайдено Бориса забитим на сходах корпусу, де він стояв на нічний варті. Чи то було самогубство, чи вбивство — годі знати, влада затерла сліди. Якийсь великий князь привіз тіло Бориса до батьків (на Поліссі). Лише кадетська шапка та зброя залишилися на стіні у прибитих горем батьків, яких довелося відвідати в 1916 році. Незадовго після того дядько Олександр помер.

Другий син о. Юліян або Юльо, пішов у священники і по смерті Діда наслідував Ляхівці. Був прикладним папихом і багато в чому нагадував Дідуня.

Дві доньки — Марія або Маня (наша Мама) і Лізавета або Лізя (також “мазунчик” Бабуні, бо Дідуньо не робив жадної ріжниць між дітьми) зазнали змолоду достатків, доброго виховання і родинного затишку. Обидві вчилися в т. зв. “Кирило-Мефодієвському Братстві” в Острозі. Про це Братство варто згадати.

Замкнена середня школа на зразок “Інститута Благородних Девіц”, як то бувало в царській Росії, містилася в мурах бувшого капуцинського монастиря, які ще пам’ятали і часи Князів Острожських. Вчили там моралі, віри, товариського обійстя і родинних засад. Сильні русифікаційні тенденції все ж були. Але школа була дійсно

добра і видала цілий ряд “матушок” на нашу широку Волинь і поза її межі.

Марія і Лізя належали в Братстві до “аристократії”, звали їх там “гордими домініканками”. Марія довго не діувала і в рік по закінченні Братства вийшла заміж за нашого Тата — о. Федора Шумовського, тоді “студента” семінарії (звання “студента” давалося тим, хто скінчив семінарію по “першому розряду”) і вчителя з поблизького села Сенюток.

Відома річ, що “женихання”, особливо патріархальне, як то бувало в тих часах, належить до найбільш цікавих спогадів кожної майже жінки. Мама протягом цілого життя згадувала різні моменти і ми, діти, знали всі деталі до найдрібніших, здебільша веселих і “наївних”, на наше поняття моментів. Мама мала багатьох “кавалерів” — і семінаристів, і “академіків”, і панів “з бородами”, і таких що заїздали “цугом”, врешті якогось дуже гарного і заможного семінариста Якинфа С. До того Якинфа і найбільш, здається, схилялося серце Мами. Але Тато, звичайний бідний семінарист, що приїжджав верхи на малім конику, таки переміг. Тато подобавсь тим, що завжди був незалежним в товаристві і мав “характер”. Завжди находив щось, що збирало інших коло нього, чи то були діти, чи дорослі. Ніколи він не йшов у хвості за іншими. Це завжди створювало йому спеціальну позицію в товаристві. Мама оповідала, як він приїхав перший раз, ніхто на нього не звернув уваги, лише фурман якогось пана — “цугом” — ще й нагримав на нього: “куди він лізе зі своєю конячкою?”...

Бавлячись колись з молодшими, Тато видумав гру: кидав на стіл петлю з мотузочка, учасники вставляли свої пальці в середину і мусіли швиденько забрати на команду: раз, два, три! Чий палець зашморгувався, — той програвав. Навколо таткового стола швидко здійснювся крик і гамір — всі почали цікавитися грою. Мама теж зацікавилася і необачно вставила свого пальчика у петлю. Тато її відразу й зловив зі словами: “більше мені нічого не треба” — і залишив забаву. Тоді Мама вперше звернула на нього увагу.

Другий випадок: раз зимою Тато запропонував проїхатися санками по Горині, як звичайно їздили, до поблизьких Гулівець. Мама і Якинф сіли ззаду, а Тато — за погонича. Коні були добрі — Якинфові. Була відлига і вже йшло до весни. “Дорога” ще трималася на льоді, але де-не-де річка пробивалася крізь лід і лід тріскав. Мама

дуже перелякалася, Якинф теж, лише Тато заспокоював їх, посміхаючись. Він перевіз їх в цілости, але полози сани вже були вкриті водою.

Було, звичайно, багато інших оповідань Мама. Такі то були тоді залицання і женихання. Тепер це все видається мов з якогось чужого світу.

Весілля Мама було дуже гучне. Було “відмуровано” “бібліотеку” (де-які кімнати у великому монастирі були таки замуrowані, бо годі було зі всіх користати) і приготовано інші кімнати. Було понад 300 гостей, не рахуючи парафіян — міщан, жидів з містечка, для яких столи були розставлені також і на подвір’ї. На цей пир було забито цілого вола і кілька кабанів, не кажучи вже про птацтво. Грала оркестра Лейби зі Славути, з маєтку кн. Сангушко.

Особисто я пригадую весілля тітки Лізи і дядька Юля. Так само, як і у Мама, тут з’їхалося до 300 душ гостей — священничих родин “ін корпоре”, сусідніх панів-дідичів, місцевої “знаті”, міщан і молоді зі всіх усюдів — все це наповнювало мури ляховецької плебанії, садок і подвір’я. До розпорядження гостей було яких з 15 кімнат, включно з далекими кімнатами на коритарі монастиря — для ночлігу.

Крім згаданих вище кімнат, як “бібліотека”, “коровайнища”, були ще спеціальні кімнати, як от “перекусочна” (або бар, по теперішньому), де, на великих, гарно прибраних столах, стояли гори всякої їжі і батареї фляшок всяких “смірновок”, коньяків, вин кримських і кавказьких, пива, квасу і т. д. Одна кімната призначалася спеціально для грачів в карти, переважно в “стукалку” і преферанс, в тих часах. Кілька десятків панів і пань, а між ними чимало духовних — грали завзято в ту газардову гру від вечора до білого дня. Великі суми програвалися, а часами і коні з бричкою. Жартували навіть що одна попадає також була “програна”.

Ще зовсім малим хлопцем я лазив по тих незчислених хатах, оглядав людей, приглядався танцям аж до того, що одного разу зловили мене в порожній хаті, як я намагався також втнути “гальопа” (цей танок чомусь мені найбільш імponував). Памятаю чудові польонези, вальси та мазури зі всіма вихилясами. Українських народніх танців, крім хіба гопака, коли були відповідні танцюристи, я собі не пригадую. Тоді на Волині помічалися ще дуже сильні польські впливи. Та й в цілій Росії польонези, мазури та краковяки були дуже довго популярні. Ані в Петербур-

зі ані в Москві не було балю без польонеза та мазура. Наші батюшки та матушки дуже любили кадрили. Кожен балъ чи весілля обов'язково кінчалися кадрилем, в якій брали участь майже всі гості, включаючи сивоволосих отців та стареньких матушок. Діти, звичайно, спали під ту пору (пізнім, звичайно, ранком), але, як не спали, то самі крутилися між своїми батьками та дідами.

Та весільна забава була дійсно чимсь незвичайним, і в пізніших роках наші матері згадували без кінця всі подробиці. Анекдотом виглядає, як тітка Лізя оповідала колись своїй маленькій донечці про своє весілля, що врешті скінчилось досить сумно — доня в плач і то безутішний: “Мамо, чому ж ти не взяла мене на своє весілля?”...

Памятаю “переносини” після весілля тітки Лізі. Балювали в Ляхівцях коло тижня, а пізніше ціла валка гостей на чолі з молодими переїхали до с. Чайчинець, до свата Дідуня і Бабуні, о. Автонома Палецького, пароха того села. Багата то була також парафія, може багатша і за Ляхівці, бо, крім всякого добра, у о. Автонома була ще чимала пивниця з вином, медом, сливянками і т. д. Зате “палаців” таких, як мав Дідуньо, ніхто не мав. Переносини з танцями, почастунками і ночлігами теж тривали кілька день.

Жадних “переносин” не святкувала наша Мама. Покинувши Ляхівці, молоде подружжя оселилося в глухій селі Мирогощі, досить запущеній парафії, напів зруйнованій хаті. В кожнім разі я, старший син, не зазнав роскошів в перших своїх днях — спав звичайно на печі, накритий кожухом. Перші роки були дуже важкі на новій парафії. Не одну сльозу пролляла Мама, згадуючи вигоди і затишок ляховецького гнізда. Але згодом умовини змінилися — нові поселенці — чехи, хоч і зовсім бідні на початках (заробляли, звичайно, при будові залізниці), швидко багатіли, а з ними і все село і парафія взагалі. Збудовано бровар, кілька майстерень, клуб і т. д.

Життя нашої Мами, як ми всі пам'ятаємо, проходило досить спокійно і щасливо. Втративши двох діток, Мама виростила нас шістьох здорових і кожного на свій лад щасливими. Як і Бабуня так і Мама (та й всі матушки взагалі) керували властиво всім — і родиною і всіма зовнішніми справами, дуже сильно впливаючи на парафіяльні справи, хоч Батько завжди був найвищим авторитетом, мав у всьому сильну руку і не аби-який організаційний хист. Парафія на довгі літа була дуже добре органі-

зована включно з нагромадженням фінансів. Батьки обоє мріяли збудувати нову церкву, бо старенька мурована з деревяною прибудівкою (бувша уніятська каплиця) була вже затісна для великої парафії в 3000 душ, а з них 50% чехів, бувших римо-католиків, навернених Татом на православ'є (всі вони тепер виселені назав до Чехословаччини, а на їх місце прийшли, здається, лемки).

Вибух війни 1914 року перешкодив нашому Татові перевести в життя свої пляни щодо збудовання церкви. Великі гроші, вкладені в Почаївський Банк, а також інші заощадження — пропали. Так і не збулася мрія наших Батьків...

Як і сусідні священничі родини так і наші Батьки дбали передусім про освіту своїх дітей. Вони відмовляли собі у всьому, аби послати дітей до добрих шкіл і тому більшість з нас отримали високу освіту. В хаті не бракувало добрих книжок, журналів і взагалі утримувався досить високий рівень культурного життя. З'явилися перші українські газети і журнали, а перші популярні книжки з галузі сільського господарства приходилося мені особисто привозити аж з далекого Петербургу (в Києві було тоді з цим трудніше). Нераз приходилося Мамі ховати ті книжки навіть у шпихлір з мукою, сподіваючись ревізії поліції. Але кожна книжка все ж діставалася до рук сільської молоді, що поодинокі і гуртками студіювала цю зовсім нову для них лектуру.

Що було в нашій родині дуже маркатним — то музичність всіх її членів. Тато мав гарний тенор (колись соліст у семинарському хорі) і залюбки співав підакомпанімент Мами. А Мама, діставши незлу школу фортеп'яна ще в Остріжському Братстві, сама дуже багато грала, а головне вчила всіх нас, дітей, музики, використовуючи дуже вдало наші передшкільні роки. І сьогодні, володіючи фортеп'яном в засягу незлого аматорства, ми всі згадуємо нашу Маму з великою вдячністю. Ми не раз влаштовували домашні концерти, а то й публичні — чи в своєму селі (в клюбі, що вибудували чехи, але користалось все село), чи в поблизькому місті. Але не лише наша родина, більшість наших сусідів — священничих родин, плекали музику і спів, часто збираючись гуртками і співаючи переважно українські пісні. Не забуду довгих зимових вечорів, коли батюшки, матушки та їх діти і приятелі гармонійно і складно співали: "Було літо", "Стоїть гора", "Сидить дід на печі" і т. д. Майже кожен з нас був диригентом хору при певних нагодах, а особливо при наших

церквах. Бортнянський і Ведель не сходили з програму церковних співів, оскільки вдавалося використати недовгі Різдвяні та Великодні вакації. Сестра Олександра найбільш наслідувала від Мама. Доля їй судила плекати та викладати музику і спів в далекому Парижі, де біля двох десятків літ вона провадила відомий жіночий кuartет і діставала нагороди від французького міністерства освіти. І це все дала нам Мама. Ніхто з нас не забуде старенького вже фортепяну — віна нашої Мама, що так збогатила звуками чималу громаду дітей і внуків. Мені особисто приходилося провадити хори і оркестри у всіх стадіях мого життя — в середній школі, у високій школі, на війні — в шанцях і навіть в чужій Польщі.

Кидаючи ретроспективний погляд на минуле своє вже довге життя, згадуючи близьких тілом і духом людей та всі атрибути нашого земного існування, я мушу ще раз підкреслити, що найціннішим скарбом є людина з її багатством душі, далі йде природа з її красою, а з нею монументальні твори людських рук. Обдарована Богом людина може ділитися своїм скарбом і з близькими і далекими. І тут власне сплелось все — Ляховецькі незабутні постаті, чудова природа і наша Мама, що, поза материнською опікою, обдарувала нас одним з найбільших мистецтв — музикою. Все ж це вийшло — з Ляховець...

Що діється там нині, як тепер виглядають Ляхівці?

Останній раз я бачив Ляхівці в 1942 році, під час окупації німцями України. Мені дуже добре були знані всі дороги і закутки в тій околиці, а трапилось так, що я вже в'їхав до Ляховець і підїхав під самий монастир — і ледве пізнав своє старе гніздо. Ринку, брудного щоправда, але широкого, що вміщав тисячі підвід колись, не було. Був молодий “парк”, також досить брудний і неохайний, але парк. Парк той закрив мені монастир, але коли я підїшов зовсім близько, я все ж таки не міг пізнати його, навіть церкви і її веж. Пожежа ушкодила цілу будівлю, але дивним дивом церква була відбудована. Мури всі залишилися, лише готицьке склепіння було зашальоване дошками, помальоване і творило пласку стелю. На вежах зникли “ліхтарі”, стовпи і на вершечку мурів з'явилися пласкаті незугарні дашки. І старий садок, і грубезні мури, і все обїється — зникли. Видно і цеглу з мурів і дерево вжито було на якісь будови.

Коло монастиря виросла нова простора хата — “клюб”, як мені сказали. В тому клюбі я випив чаю і погугорив з молоддю, що там зібралася. Це вже був новий

світ, нові люде, яких вже не цікавили ані старі мури ані все минуле. До того ж бідна молодь була тоді дуже схвильована новим зарядженням німців про примусові роботи в Німеччині. Лише на виїзді з Ляховець, на Стариках, я розшукав останнього, за моєї пам'яті, церковного старосту і з ним згадали ми минуле. Старий страшенно втішився і став мене просити, аби конче спровадити на парафію до Ляховець мого молодшого брата о. Юрія. Дядько мій, о. Юліян Ціховський, вже давно був помер у в'язниці. Сумно я прощав одного з останніх могикинів минулої доби, з великим болем я залишав вже на віки дорогі Ляхівці.

Мушу наприкінці зазначити з подякою, що мій брат Петро був для мене дуже помічним в описі персонажів, особливо Бабуні, а також деталів наших подорожей до Ляховець.

ЧОТИРИ ПОКОЛІННЯ — 1930 Р.

Бабуня Ціховська з правнуком на руках. Дві правнучки стоять зліва, Мотря з Ляховець — в глибині.

Модест Левицький.

БІЛОКРИНИЦЬКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРЧА ВИСТАВКА В 1909 р.

(Волинські спогади)

Року 1909 довідались ми від В. Боровика, що в кінці серпня має бути виставка при Білокриницькій господарській школі коло Крем'янця. Ми надумали взяти участь в тій виставці при допомозі В. Боровика, бо з ним, яко членом Крем'янецької земської управи, рахувалась адміністрація школи. При його допомозі ми одержали (під фірмою т-ва "Час") місце на виставці для експонатів "кустарних ідей і популярно-научних ізданій на понятном народу языке".

Так мусіли тоді маскувати українські книжки.

Привезли ми трохи кустарних виробів з крамниці "Час" і виставили їх на передне місце, а поруч з ними розклали Чикаленкові "Розмови про сільське хазяйство", "Скотолечебнік" Корольова, мій "Лікарський порадник" та ще деякі. Під столом був у нас "Кобзарь" видання Доманицького і "Історія" Грушевського та Аркаса і красне письменство наше, але виставляти ці книжки на показ було за тих часів небезпечно; їх пропонували ми тільки тим людям, які дуже цікавились українською книжкою. Були й листівки наші і портрети Шевченка та інші.

Понад усі наші сподівання та виставка дуже допомогла поширенню нашої національної справи. Всамперед нею дуже зацікавились учні школи, здебільшого селянські діти. Вони дуже щиро помагали нам улаштувати кіоск, приводили своїх знайомих, зацікавлювали селян книжками, — одне слово: вважали цю справу за свою; так і казали: наш кіоск. Ми їм подарували в їх шкільну книгозбірню найкращих книжок по історії України та з красивого письменства.

Д. В. Маркович, що був у числі журі виставки і В. Боровик подбали, щоб нашим експонатам присудили нагороди "за кустарний ідеї і популярно-научні книги" і взагалі вони нейтралізували своїми впливами неприхильність директора школи Волкова і інших сильних людей, що скося дивились на українські книжки.

На другий рік знову була там виставка в кінці серпня. На цей раз уже учні школи стали ініціаторами нашої участі й дуже домогались, щоб ми якнайбільше навезли книжок. Наш кіоск на цей раз був значно більший, кращий

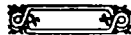
і на показнішому місці. Учні самі влаштували його з білої берези, причепурили зеленими гілками, плахтами, а на фоні гарних килимів повісили великий Шевченків портрет, обвішаний гарними рушниками.

У початку виставки стався такий інцидент: єпископ Нікон, вікарій Крем'янський, видатний тоді реакціонер і гонитель українства (пізніше під впливом дівчини українки він з Савла для нас перетворився на Павла й оборонця нашої справи), правив молебень при відкритті виставки, а потім пішов кропити святою водою експонати. Підійшовши до нашого кіоску він спинився, подивився на Шевченків портрет, чорні очі його блиснули лютою злістю і ненавистю, він одвернувся і не покропив наш кіоск святою водою. Це звернуло на нас загальну увагу і послужило нам за рекляму; люде зацікавились: що воно таке виставлено, що владика не схотів посвятити? Це використали учні й приводили багато людей, щоб подивились, чого не посвятив архієрей.

Зацікавлення було таке велике, що до вечора ми продали більшість наших книжок; а що виставка тривала три дні, то довелося на-спіх посилати чоловіка у Київ по нові книжки.

І тепер, коли я почув, як свідомо поставились наші люде на Волині в національній справі,* то подумав собі, що перші зерна тої свідомости посіяли ті Білокриницькі виставки р. 1909 і 1910.

(Передруковано з календаря "Приятель Сім'ї" за 1924 рік).

Андрій Дідківський.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ОРГАНІЗАЦІЇ "ВОЛИНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ" В 1921-22 р.

По трьох-чотирьох днях після трагедії під м-ком Базар, в листопаді 1921 р. до села Дідковичі Овруцького пов. на Волині, завітав таємничий чоловік. Був це Панас Єрмолаєвич Петрик, один з учасників Зимового Походу ген. Ю. Тютюнника. Він, за його словами, втік з під с. Міньки після розгрому відділу ген. Тютюнника. Для орі-

* Вибори до польського Сейму у 1923 р. (Ред.).

ентації наведу, що с. Дідьковичі лежить на віддалі 30 кл. на захід від м-ка Базалії. Була зима, морози доходили до 20-25 ступенів, а одягнений він був досить бідно. По наказу влади про кожного чужого невідомого чоловіка треба було повідомляти старосту села, тому його запроваджено до Петра Куприненка, що тоді був старостою. Цей останній наступного дня звів Петрика з Лукашем Косцюшком, бувшим мічманом балтійської фльоти, що досить добре орієнтувався в “революційних” справах і відігравав поважну роль в політичному житті села і околиці, а може й цілого повіту. Варто згадати, що Косцюшко був у 1917 р. членом Революційної Ради балтійської фльоти.

Петрик перебрався на конспіративне помешкання до Косцюшко. Днів через три-чотири після ульокання Петрика, в селі була організована ініціативна група з більш революційно настроєних елементів села, яка вирішила створити організацію для боротьби з большевиками. До цієї групи увійшли: П. Петрик, Л. Косцюшко, Андрій Зосименко, Андрій Лазаренко та Данило Шуляренко, теж бувший матрос балтійської фльоти. Десь в роках 1925-26 він повернувся з Франції, де перебував на еміграції, до свого села й відіграв дуже ганебну роль свідка ГПУ. Завдяки його зізнанням багато людей було розконспіровано і розстріляно. За рік до другої Світової війни Шуляренко забрав жінку й десь з села зник. Решта членів ініціативної групи згинула від рук ГПУ в рр. 1923-24. Петрик, перезимувавши в Польщі в 1923 р, втік з табору в Каліші й опинився знов на Україні, де дістався до рук ГПУ, був засуджений і засланий на 10 літ на Сибір. Косцюшко теж дістався до ГПУ і, правдоподібно, був розстріляний.

Повертаю до діяльності організації. Що було вирішено на першій нараді — не знаю, лише знаю, що постановлено було зробити все можливе, щоб люде не вивозили “продподатку” (податок натурою з господарства), а також робити пасивний опір, затягувати виконання розпоряджень влади й т. п., але робити все це обережно, тихо.

Ця агітація мала поважний вплив на доставку “продподатку”, як зерна, так і м'яса. Були випадки, що селяне, переїзджаючи річку, перекидали фіру у воду, щоб збіжжя намокло, а тоді везли його на пункт. Тоді большевики ще мало на це звертали уваги, лише домагалися, аби якнайскорше збіжжя було звезене. Наслідки були такі: за два тижні у всіх магазинах, де сипали зерно, мокре

збіжжя поросло й засіки зазеленіли, як на полі на весні. Згодом большевики міняли ще зерно на сухе у відношенні 3:1, себто за пуд доброго зерна давали три пуди прослого. Дозволили навіть гнати самогон, хоч попередньо за пару літер самогону суворо карали, навіть розстрілом.

Маючи такі наслідки з доставою “продподатку”, ініціатори вирішили продовжувати боротьбу і за порадою Петрика почали по околичних селах творити гуртки військового характеру. Петрик, щоб придбати собі більшого авторитету, казав, що він має добрі зв'язки й знайомості в Уряді УНР, а навіть Головний Отоман С. Петлюра знає його особисто. Казав навіть, що коли буде треба, то дістанемо зброю з Польщі, з Каліша, а також допомогу порадами та іншим. Все це, як виявилось пізніше, було блефом й Петрика у 1922 році в Каліші мало не розстріляли, бо ніхто не давав йому жадного доручення, а на еміграції переконались, що повстаннями вже нічого зробити не можна й що це лише надаремна трата людей; запанувала думка, щоб все здібне, революційне, хоронити на далі, на слушний час, бо чекалось, що ось, ось, як не за рік, то за два напевно з большевиками щось станеться. Але не так сталося, як чекалось. Тому Петрик з Каліша мусів тікати на Україну, коли стали відомі страшні наслідки його праці.

Настрій селянства для організації був дуже відповідний. Безперестанні продовольчі податки на хліб, м'ясо, яйця, мед, сіно не давали людям спокою ні вдень ні вночі, бо москалі тоді сиділи голодні, їли хліб перемішаний на половину з половою, а решта їла напів передертий ячмінь; вночі зібрання, вдень праця з кінями. Селянство вже збагнуло, що дісталось в мішок і радо сприймало всяку вістку, що була проти большевиків. Свідомість національна теж росла, бо часто чути було від цілком неписьменних селян: “Не даремно мій покійний батько казав, що поли вріж, а від москаля відчепись”. Крім того перед приходом Тютюнника по селах була розвинена широка національно освідомлююча праця висланцями, що з Польщі приходили на Україну, бо кордони тоді не були ще так стисло обсажені, як пізніше. Якщо повстання ген. Тютюнника не вдалося, то це виключно дякуючи зимовому часу. Прийди Тютюнник за три місяці перед листопадом — образ був би інший: на Україні тоді по селах кипіло, були люде, була зброя, але 20-25 ступнів морозу докучали більше, ніж большевики. На мою думку поля-

ки теж були зацікавлені в тім, щоб повстання не вдалося.

Село Дідковичі в той час нараховувало до 3,5 тисяч мешканців й було може найсвідоміше з околичних сіл. Вже віддавна мало двокласову школу, отже не було вже так темне. Крім того селяне їздили на заробітки на південь України — на Херсонщину, Кубань і мали змогу бачити життя в інших околицях. В початках революції вони ніби поділяли погляди большевиків аж до часу, коли з'явились большевицько-московські агітатори. “Чи ти хочеш від них добра, коли він (больш.) де не сяде, то рукою тягне воші зза пазухи” казали селяне.

При таких настроях селянства праця в організації пішла швидким темпом. Була дотримувана стисла таємниця, поскільки це можливе серед селянства. На чолі організації стояли Косцюшко і Петрик, вони ж утримували зв'язок з іншими селами. Через рік організація нараховувала до 15 тисяч людей, військово вишколених, в більшості бувших вояків царської армії. Район діяльності охоплював цілу східню Волинь. На одному з зібрань організації дано назву: “Волинська Повстанча Армія” й введено військовий послух та поділено на частини згідно з вимогами військового статуту. Отаман і штаб керували організацією. Мета — боротьба з большевизмом всякими засобами, а зокрема було вирішено помстити розстріляних під Базаром.

На початку 1922 р. були села, що могли виставити цілу сотню озброєних людей, а по інших були півсотні й менші частини. Початково дане було розпорядження проводити боротьбу пасивними засобами — не достарчати “продподатку”, саботували накази влади й т. ін. ГПУ вже відчувало існування якоїсь організації, але ще не знало ні штабу ні керівників. Дякуючи необережності одного з членів організації (Павла Недашківського) ГПУ вдалося впровадити до організації свого агента Кивило. Кивило дістався в самий центр організації й певно був там “своєю” людиною, знав багатьох зв'язкових, що приходили до штабу, а також уповноважених. За свою юдину роботу Кивило одержав орден “Красного Знамені”.

Військовиків було по кілька чоловік у кожному осередку. Чомусь Петрик та Косцюшко ставились до нас стримано, не втаємничували ближче в організаційні справи, а тримали, як вони казали, як фахівців. У останні місяці 1922 р. мені було доручено військово школити “новаків”. Праця провадилась за селом на “кладовищі” й то

з дебільшого вночі. Треба сказати, що це відбувалося не конспіративно.

Тимчасом ГПУ не терпілось. Треба було розпочати ліквідацію організації, але для цього вимагалось якогось активного виступу, щоб мати підставу до арештів. В перших днях жовтня 1922 р., правдоподібно за радою Кивила, був Петриком та Косцюшком запланований похід на Базар невеличким відділом до 200 чоловік, щоб помститися на жидах за тих 359 вояків, яких ГПУ розстріляло під Базаром, бо, мовляв, наказ про розстріл підписав Якір.

Згідно з пляном у визначеному місці зібралось до 200 чол. повстанців, які вже пройшли були до 7 клм. в напрямку Базару, коли наспів гонець з наказом похід відкликати. Тож добре та розумно було зроблено, бо запобіжено зайвому й цілком непотрібному проливу крові.

ГПУ вирішило тоді ліквідувати Петрика та Косцюшко. Для цього в Коростені був інспірований з'їзд с.-демократичної партії. В одній хатці у околиці Коростеня, на наказ Косцюшка, зібралися Косцюшко, Петрик, Кивило та ще декілька агентів ГПУ, які казали, що вони члени місцевої організації с.-демократів. По кількох годинах нарад світло в хаті згасло, двері були підперті, а присутні кинулися до Косцюшка та Петрика з криком "руки догори". Тоді лише Косцюшко і Петрик зрозуміли, що дістались в пастку, але якось обом вдалось дістатись до дверей, висадити їх та й втекти.

Ранком десь 10 жовтня 1922 р. вся організація була поставлена на ноги, проголошено мобілізацію, але запізно, бо карна дивізія Котовського обсадила всі дсоколичні села, а Дідковичі були оточені кіннотою. Було тут ГПУ з Коростеня та Житомира, почало переводити арешти; взято закладників. Заарештовано багато винних і невинних, всіх арештованих перевезено до в'язниць у Житомирі та Овручі і майже всі вони там і погинули. Оповідали пізніше, що їх навмисне годували хлібом з домішкою меленого шкла, аби скорше вимерли.

Невеличкій частині вдалось продертись у ліс, що знаходився у віддалі півтора клм. від села. Тут і зібрались найактивніші і зробили нараду, що робити далі. Постановили, що хто може й кого не знають, нехай іде на південь України, а кого знають, себто кого бачив Кивило, той мусить перебіратися за кордон, до Польщі з тим, що на весні мусимо повернутися знов і провадити боротьбу. Так вирішили, але так не сталося.

По дорозі до кордону нас назбиралось до 40 чоловік, але кордон Польщі перейшла лише група з 22 чоловік, а решта повернула додому кажучи, що ліпше загинути на рідній землі, ніж тинятись по чужині. Косцюшко та ще кільком особам весною вдалося вернутись, а решта залишились на еміграції. Косцюшка й тих, що повернули, ГПУ виловило і розстріляло. При ліквідації організації “Котовці” жорстоко розправлялися з тими молодими хлопцями, яких зловили десь у лісі, хоч би вони були цілковито чужі організації. Так в звірячий спосіб був замордований хлопець з с. Дідковичі Степан Лазаренко, якому стято голову, а самого порубано на кавалки.

Коли в кінці жовтня 1922 р. вночі ми (нас було 22 чол.) перейшли польсько-советський кордон в районі села Купель, то перше, кого ми спіткали, була польська погранична військова охорона. На пограничній “пляцуфці” зробився переляк. Зброю, яка була з нами, ми знищили: зле на тому вийшли, бо у поляків склалося вражіння, що ми — якась грабіжницька банда. Після короткого допиту, коли польська прикордонна сторожа упевнилась, що ніякого диверсійного нападу не буде, нас розмістили на ніч у тому ж селі, де ми перейшли кордон. На другий день поляки знайшли зброю, але ми вияснили, що не хотіли робити клопоту. Під охорону двох вояків нас відіслано до Пінська. Подорож ця тривала кілька днів. Там нас розміщено у дерев'яному бараці під опікою Міжнародної Організації. Тут перебували більше місяця — щілий листопад 1922 р. Кілька разів викликали до староства, але поводитись поляки ввічливо. В перших днях грудня всіх нас, під охороною одного поліціанта, повезли до Береста, наступно через Ковель до Львова. Тут перночували в арешті, а на другий день увечері нас повели до другого відділу Генерального Штабу. Тут якийсь польський майор розпитував про все в подробицях: про мету повстання, настрої й т. п. Звідсіль, через Ченстохів, спрямували до Кракова, де в слідчій в'язниці ми просиділи півтора місяця. Кілька разів слідчі викликали на допит, але не всіх, лише Косцюшка, Петрика і мене. З Кракова нас повезли до Калішу, до табору інтернованої Української Армії. У Каліші перебули лише три три дні, після чого нас знову передано в руки польської поліції. На декого Каліш зробив пригноблююче вражіння: нами ніхто не цікавився, за виїмком рядових козаків, які, правда, щиро віднесли до нас, нагодували, розпитували про Україну. Зі старшин ніхто не спитав навіть хто ми, лише скося погля-

дали, думаючи, що певно большевики. Аж на другий день ввечері закликав декого з нас полковник Чеботарів і розпитав, хто ми. Всіх нас турбувало питання, що буде далі, чи залишать у Польщі, чи віддадуть большевикам. Тимчасом тут, в Каліші, де сиділи генерали, які мали зв'язки з поляками, ніхто навіть не подбав, щоб це питання в'яснити. Виглядало, що вважали за чужих, непотрібних.

З Каліша повезли нас знова до Варшави, де поділили на дві групи: Косцюшка, Петрика, Міхневича, мене й Шуляренка спрямували до Берестя, а решту не знаю. Думалось, що поляки вирішили повернути нас большевикам. В Бересті дали помешкання в бараках тієї ж Міжнародної Організації, що й в Пінську. Днів за чотири, деś в початках лютого 1923 р., знов повернули нас до Варшави де в арешті зустрінулись з рештою наших людей, яких теж привезли сюди. Наступного дня (15 лютого) ранком всіх нас випущено на всі чотири сторони.

По трьох місяцях життя за одним арештантським пайком у 1/4 кг. хліба, без гроша за душею, без білизни, без чобіт були випущені на варшавські вулиці, де не знали нікого з своїх людей. Дякуючи тільки п. полк. Чеботаріву нас було приділено до праці при першому полку польських шволежерів, де вже працювали “Чорні Запорозжці” на чолі з полк. Дяченком.

Військовики: в с. Пашинах був Іван Пашинський, добрий, щирий хлопець, який згинув, с. Дідковичах був я та учитель Петро Лук'яненко, був. старшина рос. армії, українець. В с. Вязівці Йосип Михневич, теж вчитель. Хто був у інших осередках тепер не пригадую собі — хіба що в с. Закусилах був Іван Закусило, який згинув у 1922 р. при повороті на Україну.

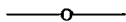
Перейшли кордон Польщі: Петрик Степан, Косцюшко Лукаш і його брат Федір, Недашківський Павло, Дідковський Андрій, Куприненко Олександр, Міхнович Йосип, Кизимчук Федір, Куприненко Захар (мав 50 років), Танейчик Лукаш (загинув у 1925 році при спеціальному повороті на Україну), Манейчик Петро, Закусило Петро і Іван (брати), Шуляренко Данило, а решти не можу згадати.

При короткому повороті на Волинь у 1943 р. вдалося мені з'ясувати, що були замучені, або розстріляні такі селяне з с. Дідковичі: Григорій і Дмитро Петровичі Куприненко, учитель П. Лук'яненко, староста Петро Степанович Куприненко, син його Григорій, брати Павло і Василь Зосименко, Нестор Лазаренко, Іван Манейчик, Іван Лазарен-

ко, свящ. Іван Косцюшко (брат Лукаша, був священиком у с. Висока Піч десь на Житомирщині) та багато інших.

Від Редакції: п. полковник М. Чеботарів ласкаво поінформував нас, що в роках 1921 чи 1922 з'явилася в таборі Каліш група людей з України, яка назвалася Штабом Волинської Повстанчої Армії на чолі з Лукашем Косцюшко, Петриком та іншими. На превеликий жаль ця група не знайшла відповідного ставлення до себе, як з боку української, так і польської адміністрації. Замість того, щоб цих борців проти большевиків прийняти, обігріти — адміністрація не захотіла до табору прийняти й рішено було відіслати їх назад, тобто до ССРСР, звідкіля вони втекли. П. полк. М. Чеботарів нічого не знав про це; довідався про прибуття групи в той самісінький день, коли їх під вартою польських жовнірів мали везти потягом до кордону ССРСР. Негайно кинувся на двірці в Каліші, де застав їх у вестібюлі, стоячих групою в оточенні польських жовнірів. Через жовнірів гукнув до них і запевнив, що будуть врятовані, щоб не впадали в одчай і що негайно їде в їх справі до Головного Отамана С. Петлюри, що тоді перебував у Варшаві.

Підбадьоривши в той спосіб, найближчим потягом виїхав до Варшави, де зробив звіт п. Головному Отаманові, який через зв'язкового знісся з п. Ю. Пілсудським, Начальником Польської Держави. У висліді розмови було телефонічне зарядження завернути групу з дороги до ССРСР і примістити в таборі Каліш. Дійсно всі повернулися й були зараховані до складу інтернованих військових українців. Потім частину вдалося улаштувати в Варшаві при полку шволежерів, а Косцюшко, Лукаш, Петрик і ще деякі замешкали в таборі Каліш. Згодом Косцюшко знову пішов на Україну з певними завданнями. Окремо пішов Петрик і ще деякі. Ще й сьогодні крім п. А. Дідківського є в Європі патріоти з того Повстанчого Штабу Вол. Армії.

Лев Биковський.

З МОЇХ БЛУКАНЬ ПО ВОЛИНІ.

Літом 1921 року автор цих споминів працював у Всеукраїнській Бібліотеці при Всеукраїнській Академії Наук у Києві. Спостерігаючи довколашнє життя переконався вдовзі, що воно простує у сліпий кут і що серед тих об-

ставин мені особисто загрожує національно-моральна "смерть". Туга за широким вільним світом та укінченням вищої освіти опановувала мене все більше і більше.

Після чергового непорозуміння з стаціонавною у Києві совітською військовою частиною зза бібліотечних меблів, остаточно вирішив рятуватися втечею на "Захід". Майнула в голові божевільна на той час думка про подорож з Києва до... Нью Йорку. Побачити далекий світ і закінчити освіту стало моїм черговим гаслом.

Шлях на вимріяний "Захід" стелився через Польщу. Справа полегшувалася тим, що ще раніше емігрувала з України до Польщі моя рідня, хоч я й не знав, де саме вона знаходилася.

З цим наміром звівся зверхності — Неодмінному Секретареві Всеукраїнської Академії Наук — академікові А. Ю. Кримському де і знайшов цілковите розуміння справи. Його заходами під кінець літа 1921 р. я отримав офіційне відрядження від ВУАН на Волинь для обслідування місцевих архівів. З багатьох причин накреслив собі шлях через Житомир, Слауту до Ковля, де мав знайомих і далеку рідню.

З Києва до Житомира доїхав залізницею без особливих труднощів. В Житомирі спинився на кілька днів для побачень і усталення напрямку дальшої мандрівки. З Житомирськими українськими колами лучила мене попередня знайомість ще з 1918 р., коли засновував там "Українську Книгарню" київського видавництва "Друкар". Побував у С. Підгірського (розстріляного німцями під час другої Світової Війни) та ін. Між іншим довідався, що мій "родич", католицький священник о. О. С. зі Слаути, до котрого я прямував, сидів якраз під той час у житомирській в'язниці. Отже вигляди на успішну подорож затьмарились. Все ж таки, покладаючись на ласкавість Долі і поради осіб тямущих у географії Волині, подався у дальші мандри. Вирядив мене місцевий учитель П. А., даючи на дорогу, крім порад, ще й волинський великий хліб, що вистарчив аж до Слаути.

Від Житомира до Слаути йшов пішки, з мішком за плечима. Подорожував переважно бічними шляхами. Забрало мені це, здається, три доби з трьома ночівками. Першого вечора, як інтелігент з походження, до того ж студент, по давній звичці, попросився на ніч в якомусь селі до місцевого священника. Вислухавши моє прохання і "легітимацію" матушка відмовила, покликаючись на те, що "всілякі тут шляються" й зрештою порадила піти до

учителя. Здивований і знеохочений таким негостинним прийняттям вирішив не йти до вчителя, а заночувати в лісі за селом, хоч то й страшнувало. Вже притомлений простуючи поволі вулицею наближався до краю села. Вигляди заночувати у незнайомому лісі під голим небом не були милі й я все глядів за якоюсь іншою можливістю. Виходячи з села вглядів при дорозі обдріпану хатинку з нужденною повіткою. Як останній порятунок застукав у двері, просячись на ніч. Молодиця, що відчинила, погодилася і відпровадила мене до тої худобячої повітки. Долівка була встелена свіжою соломною й я розмостився. Раптом, коли вже добре смеркло, двері відчинилися. Все в мені захололо. От і спіймався! Мабуть ця “біднота” донесла місцевим большевикам й ті прийшли по мене. У дверях з’явилась постать жінки з мискою в руках: “Ми якраз по-вечеряли, так ось маєте тут бараболю з огірками, з’їжте на дорогу”. Не чекаючи на відповідь, поставила миску біля дверей і зникла. Після такого нервового струсу сльози кинулися у мене з очей. Ними я кропив ту, пам’ятну мені по сей день, вечерю. Відходячи зі сходом сонця в дальшу путь, я залишив під цим вражінням, у мисці всі свої гроші, що мав на дорогу.

Другий день подорожи пройшов без особливих пригод. Мене цікавили переважно незнані до того краєвиди Волині. Вони були відмінні від моєї вужчої батьківщини — південної Київщини. Замість безкраїх, безлісних, чорноземних степів, перерізаних безводними балками, я йшов хвилястим тереном, добре обводненим, рясно вкритим лісами, з піскуватим місцями ґрунтом, крізь густіше заселений край. Іноді траплялися стародавні будівлі. Села скидалися до містечка. Більшовики під той час ще не просякли до далі положених осель. Населення по цих сторонах жило ще давнім, уложеним життям, хоч вже збіднілим і дещо затрівоженим самоволею місцевих симпатиків большевиків.

Під вечір я добився до якогось заможного села. Просився на ніч в загосподареній селянській хаті. Жінка мене прийняла кажучи, що чоловік і син прийдуть пізно вночі. Посидівши в хаті я пішов у клуню. Клунюк залишив на долі, а сам по драбині виліз на сіно, де й заснув. Прокинувся вночі від якогось галасу. То сперечались за мене мої господарі: син кричав, що треба дати знати про цього петлюрівця у сільраду, а батько втихомирював його кажучи: “Облиш! То якийсь собі спокійний подорожній та й годі!” Під час суперечки син поліз по драбині до ме-

не. Батько сіпав його здолу заспокоюючи. Врешті в половині драбини син зупинився й зліз додолю. Штовхнув зпересердя чоботом мій клунок і вони пішли з клуні. Решту ночі я вже не спав. Задовго перед сходом сонця нишком втік з тої прикрої для мене оселі й подався далі.

По якомусь часі вийшов на залізничу колію, що провадить до Шепетівки й увесь день тримався її. Йдучи вздовж колії опинився під вечір в околицях Полонного. При самій залізниці був хутір. Він кидався в очі своїм ідеальним, з погляду сільського господарства, розташуванням. Видно якась вміла і дбайлива рука біля років тридцяти тому його заснувала. Довкруги обійстя був сад, довкола нього зо всіх сторін поле, його в свою чергу оточувала захисна смуга лісу, а за ним знову було поле. Перед заможним з вигляду домом, зверненим чолом до колії, міщанського вигляду бабуся кормила курей. До неї я й звернувся з проханням про нічліг. Бабця нерішуче відмовляла, а я, в край перевтомлений, повторював своє прохання. На цю, неприємну для мене, розмову надійшла пані середнього віку, її дочка, господиня дому, як це потім з'ясувалося. Вислухавши мене, вона погодилась і запросила до хати. По дорозі розповіла про себе, що є вдовою по священику, що то їх хутір, про свого сина, з котрим мене познайомила на веранді дому. Погломонівши ми вже сиділи за вечерею. З обоїльної розмови виявилось, що це інтелігентна, свідомо українська родина. Ми знайшли "спільну мову". Я почував себе, як у давніх, добрих знайомих. Вони ж були задоволені з такого рідкого в їх околицях гостя. Але для певности, як я потім довідався, господиня дала знати про мене по сусідству якомусь панкові. Він надійшов під ніч, щоби впевнитись що до моєї особи. Був симпатичний, ми дружньо розговорилися й він остаточно заспокоїв матушку. Спав я, уперше по кількох днях, у ліжку з чистою постелею в спільній з її сином світлиці. (Рік пізніше большевики його розстріляли буди за якусь участь в українській підпільній організації). Перебував у них зо два дні випочиваючи. Не пускали, прохаючи ще залишитись. Але я мусів поспішати в дальшу путь. Матушка допоручила мене знайомим залізничникам, що як раз тоді проїздили повз її хутір дрезиною. Вони довели мене до Шепетівки.

Не доїзджаючи до ст. Шепетівка подякував моїм опікунам і, обминаючи залізничу станцію, бічними дорогами подався до Славути. Йшов славетними підславутськими лісами, що постачали корабельні щогли для чорноморсь-

кої фльоти. Такого високого стрункого лісу я ніде не зустрічав у своїй подорожі. Опівдні дійшов до Славути. Приємне, на перший погляд, містечко з давними великопанськими залишками не цікавило мене. Я пильно поспішав на католицьку парохію до “родича”, де сподівався знайти захист і поміч у своїх задумах. Знав, що священика нема, але мав бути його заступник, п. Попель, старий пенсіонер, що доживав свого віку при парохії. Він знав мого батька і мене ще з шкільної лави у Звенигородці, отже він зарадить всьому. З тремтінням серця застукав я до дверей, питаючи за о. Попеля. Попель був вдома, пустили. “Хто такий будете?” Такий а такий. Родич священика. “Священика нема вдома”. Тоді ведіть до п. Попеля — він також мене знає. Увійшов до їдальні, п. Попель саме снідав. То був він, незмінний від пару десятків літ, відколи його знаю. Я радісно поздоровив його від порога, але відповіді не одержав, п. Попель не просив мене сідати. Я стояв, як дурний у дверей, а він далі собі снідав. Тоді я знову заговорив, нагадуючи йому про себе, мою рідню, моє відношення до священика, чого мені треба й т. ін. У відповідь на це почув: “Я вас не знаю і нічого вам допомогти не можу”. Я остовпів. В хаті мого швагра так мене приймають ті, що не одне завдячують моїй родині! Попробував з’ясувати непорозуміння. Але почув ту саму відповідь — “Я вас не знаю і нічого вам допомогти не можу”. Служниця з недовір’ям споглядала на мене, а той спокійно снідав собі далі. Я оскажнів, грюкнув дверима і майже непритомний вилетів з парохії. В сусідстві був костел. Здається була неділя тому біля нього зібралося чимало людей. Але було помітно, що з богослуженням щось негаразд. Всі заховувалися якимось нишком. В міжчасі видно декому дали знати й до мене підійшла пара осіб. Вони назвали себе членами церковної організації, що піклується парафіяльними справами в часі відсутности священика. Я розповів про себе і про те, що трапилось. Чемно вислухавши вони розповіли мені про ту халепу, в яку й самі потрапили. Священика большевики заарештували, як сам зрештою знаю й він під цю пору сидить у Житомирській в’язниці буцім за те, що в порозумінні з рівенським католицьким єпископом помагав молоді тікати до Польщі. Вони всі стероризовані. Моя справа, власне, того роду, що може тільки обтяжити долю священика і їх всіх. Цим пояснюється, мабуть, обережна поведінка п. Попеля у відношенні до мене. Як я є дійсно тим, за якого себе видаю, бо ж вони мене не знають, то дуже просять не галасувати,

зрозуміти ситуацію та залиши їх у спокої. Просять і дали радити собі осторонь, як я то робив до цього часу.

Наслідком того я опинився на вулиці сам, голодний і втомлений, з моїм мізерним клунком, серед чужих людей, незнаних і обоятих, якщо не ворожих мені. Мої приватні шляхи вірвалися.

Посидівши якийсь час над берегом р. Славуті за містечком, прийшов до висновку, що доведеться стати на офіційний шлях і використати уповноваження ВУАН в справі обслідування волинських архівів. З цією метою зголосився до місцевих влад, вимагаючи від них приділу помешкання, харчів та допомоги у виконванні своїх обов'язків у районі м. Славуті й околиці. У всьому пішли мені на руку, респектуючи уповноваження, видане такою високою установою та ще й самого Києва. У той спосіб дістав безплатну кімнату у колишнього місцевого деревного "потентата" — жида Шапіро. Під ту пору сам він містився вже в невеличкому деревляному дімочку при березі р. Славуті. Даючи мені кімнату у нього влада в той спосіб далі його "притискала". Отримав також картки на безкоштовні обіди у місцевій їдальні для урядовців. На підставі мого уповноваження місцевий уряд видав мені ще й від себе посвідку-наказ, до всіх підлеглих йому на терені Славутщини влад, допомагати мені в обслідуванні культурних цінностей й по можливості в забезпеченні їх від остаточного знищення. Кождоразово, в міру потреби, були обіцані фірманки в місцевості поза Славутю.

Оговтавшись я оглянув у першу чергу Славуту. Природа, положення та традиції і зовнішній вигляд свідчили про колишній більш щасливий період життя цього літниського й великопанського містечка. Знищене почасти і пограбоване відходячими з фронту вояками по Світовій війні 1914-1918 рр., містечко жило, назагал, ще давнім життям, пристосовуючись до перших посувів большевицького режиму. Потерпіли від того погрому головним чином маєтности князя Сангушко, колишнього славутського феодала. Я оглянув, між іншим, його спаленні суконні фабрики, побував у славетних стайнях арабських коней і в зруйнованому палаці. Тут згинув Сангушко враз зі своїми цінними, але інколи дещо дивацькими збірками, напр. колекцією сірникових пуделок з цілого світу, тощо. Оглядини містечка, річки з її пляжами та околиць зайняли кілька днів, за доброї, до речі, погоди. Тимчасом завів різні знайомства. З них виникало, що перейти кордон, мешкаючи в Славуті, є справою вельми трудною. Жити ж довше

в порожній кімнаті на урядово-большевицьких “обідах” — значило охлянути до решти. В міжчасі довелось побувати мені в с. Кривині в пошукуванні за архивами. Були вони скрізь. Особи, що їх переховували горнулися до мене з довірям, але що міг вдіяти я? Тому обмеживсь тільки на розслідах, не даючи жадних обіцянок, що до можливости забезпечення цих, переважно помагнатьських скарбів. Під час подорожей фірманками і зв'язаних з ними ночівках я скоро переконався в небезпечности такого роду “діяльності”, як для мене особисто, так і для скарбів, що про них я турбувався. Буваючи в “службових” справах у місцевому славутському “Культурно-Освітньому відділі”, я зустрівся з приїжджаючими учителями. Один з них, що вчив якраз у прикордонному селі, потребував з наступаючим шкільним роком помічника. Познайомившись зі мною ближче, він запропонував занехати під зиму справу обслідування архивів і переїхати до нього на стало. Платня складалася з кімнати з опалом і світлом, кілька пудів зерна на місяць і ще якихось “натуралій”. Я погодився й ми на другий день від'їхали до того села. До початку шкільного року було ще біля двох-трьох тижнів і я мав вільну руку в пізнаванні села, його мешканців та околиці. Селяне, після кількох зустрічей з ними, прийняли мене як “свого” й навіть кликали на різні сільські та господарчі наради, прислухаючись до моєї думки. Коли ж довелось відвозити продналог на зсипний пункт до Славути, то село делегувало мене з фірманками. Під час тих подорожей я пізнав в Славуті одну родину, яка призналась до мене. Мешкали попередньо у Вільхівській цукроварні на Звенигородщині, де саме я народився. Знали моїх батьків ще замолоду, багатьох родичів і мене самого, коли мені було 3 місяці. Розповіли мені багато чого з мого дитинства, чого я й не знав. У винику заопікувалися мною, підготовуючи ситними обідами та уділюючи різного роду вельми практичні інформації та поради в тій ситуації, в якій я знаходився. Між іншим перестерегли мене, що вневдовзі почнуться приморозки, тому мушу поспішати зі здійсненням свого задуму.

В міжчасі разом з учителем довелось мені побувати в місті Старокостянтинові. Подорож фірманкою в обидва боки, з полагодженням справ на місці, зайняла нам дві доби. Знов за Славутою переїздили ми через підславутські ліси. Минали вбогі лісові села, розташовані на галявинах. Під Старокостянтиновом був вже більше хліборобський край. Само місто, в садках, зробило на мене приємне вра-

жіння. Колись тут стаціонував царський гвардейський комонний полк. По ньому залишилися великі і просторі помешкання і стайні. Іноді кидались у вічі стародавні муровані стилеві будинки.

Одного дня учитель доручив мені обійти всі хати села й довкола нього та оголосити початок шкільного року. Село, розташоване по самому кордоні, було розкидане так, що деякі його хати, за городами, були вже по той бік кордону. Вздовж кордону стояли вартові у віддалі біля 100-150 сажнів оден від другого. Вони постійно мінялися і відносилися до своїх обов'язків досить "ліберально". Про це все я довідався заздалегідь від селян. Отже йдучи від хати до хати дійшов до такого місця, де варта на той час зійшла була з свого місця й сиділа у "веселому настрої" в хаті оподаль. Звідтіля було чути їхній регіт, а рушниці стояли сперті на стіну. "Нагода" — блиснуло мені в голові, "Щаслива нагода!" Як люнатик, не прискішуючи кроку, я подався помалу вперед, через левади та ріллю до хат, що були по той бік кордону. Щось неначе обірвалось у моєму нутрі, а думка все повторювала: "Полковник, або покойник". З вигляду я цілком скидався на місцевого селянина: з ціпком, бородою, у старій смушковій шапці, кожушинці і подертих чоботах. Мов "сказанець" сунув я цих сотню сажнів. Хтось з боку гукнув на мене. Праворучний вартовий приглядався, приклавши руку до картуза, а правою тримаючи рушницю, готову до стрілу, але я все йшов вперед.

Дійшовши до першої з краю хати, заповів початок шкільного року. Мені відповіли, що вони — закордонні і що їх діти ходять до поцейбічної школи. Але я не зважав на це. З тим самим повідомленням обійшов ще кілька хат аж вийшов на вулицю. Пастухи якраз гнали череду. Я вмішався межи них і йшов далі, аж вийшов за село на поле, вкрите проліском. По моїм обрахункам йдучи навпруги я повинен був опертися о шосе, що провадила з Рівного до Корця. Так воно і сталося по пару годинах ходу. Я подався в напрямі на Рівне.

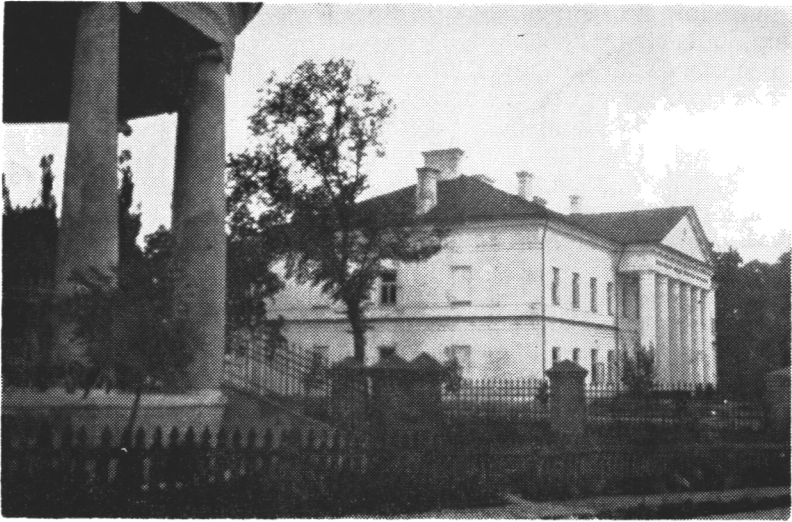
Вирвавшись в той спосіб на "волю", в чужій незнаній годі ще мені край, я не мав при собі ніяких річей, ніяких грошей, окрім кількох цигарок. Це був одчайдушний, як кажуть, "скок з мосту у воду". Довкруги ні души. Було вже добре після півдня.

Так поволі я волікся шосею аж назустріч над'їхала селянська фірманка з кількома жовнірами. Вони були п'яні і галасували. Спинили воза біля мене і з лайкою поча-

ли питати чи то шлях на Корець? Я як “місцевий селянин” відповів, що так. Тоді вони почали ще дужче мене лаяти у московський спосіб і поїхали собі геть. То була моя перша зустріч з представниками Річи Посполитої Польської. Під її вражінням я перебував ще довший час у Польщі.

Вже вечоріло. В долині передо мною біліла оселя, ніби містечко, з фільварком за ним. По другому боці шоса губилася в лісі. Мене наздогнав віз — робітник з фільварку віз туди бурачиння. Я підсів до нього, почаствував цигаркою і ми розбалакалися. З тої розмови для мене істотним було, що на шосі постійно вартує жандарм, який перевірює папери всіх переїжджаючих. У мене ж не було жадних документів. “Може він незверне на нас уваги — сказав робітник — чейже їдете зі мною до фільварку”. З’їзджавши з гори ми вже здалека почули галас. То була лайка, з якою жандарм перевірював посвідки численних пасажирів жидівської балагули, що стояла серед дороги. Її супроводив лемент і нарікання жидівки на возі. “Пан жандарм”, зайняті своїм урядуванням, зовсім не звернули уваги на віз з бурачинням, що проїхав повз нього з двома “хлопами”. Ми щасливо доїхали до брами фільварку по той бік оселі. Подякував мійому “опікунові” і подався вгору шосою до ліса. Вже смеркало. З обох боків ліс виглядав ворожо і таємничо. Втома кликала на відпочинок, а ляк перед лісом гнав вперед. По якомусь часі втома перемогла. Я зійшов у рів біля шоси, що був вкритий листям, ліг і відразу заснув. Прокинувся серед ночі. Мацаючи по кишенях натрапив на документи: совітські — від ВУАН і славутських влад. Волосся стало мені на голові. Ось з якими “паперами” я подорожую по Польщі! Негайно подер все на клаптики і розвіяв по вітру. Тепер став дійсно “безпаперовою” незнаною людиною. Страх зірвав мене з моєї криївки в рові й погнав далі по шосі на Рівне. Рухаючись почував себе вільніше, певніше й супроти звірів і людей. Відпочиваючи час від часу пройшов решту почи й рано побачив згори в долині м. Рівне. Праворуч шоси були розкидані хати, що творили якби далеке передмістя-виселок.

Рівне не зробило на мене ніякого враження. Таким собі я його і уявляв. Бездушне місто, без особливого обличчя, без традицій. Все життя купчиться на одній головній вулиці. Бічні вулиці творять вже передмістя, наче велике село. Єдине, що кинулося мені у очі — це незчисленна кількість шильдів на головній вулиці. Вони просто лі-

Рівне. Будинок бувшої гімназії, перенесений у 1839 р. з Клевая. Спеціально побудований кн. Фридериком Любомірським. Від 1870 року — реальна школа, в якій викладав М. Костомаров. Після евакуації з Києва в ньому перебував Уряд Української Народньої Республіки. За польської окупації — Шкільна Кураторія. За німецької — приміщення Райхскомісаріату України.

Зі збірки А. Шумовського.

пилися один на другому. Серед них переважали оголошення посередницького характеру: транспортів, маклерські, а також виїзду до Америки. Цим я позаздрив, поспішаючи до костела. Богослуження правив єпископ. Цього мені і треба було. За пів години був вже в його кабінеті. Розповів про себе, про свої пригоди і ситуацію, згадав про ув'язнення “кузена” о. О. С. Врешті питаю, чи не знає чого про моїх батьків. Просив допомогти здобути документи і позатим позичити грошей для дальшої дороги.

Єпископ віднісся ніби то уважно до моїх прохань і відомостей. Але не довіряючи мені поставив справу виключно в “християнській” площині. Про батьків нічого не знав. На дорогу дав 500 польських марок. Виробити документи відмовився. Натомість порадив мені якнайскорше тікати з м. Рівного в глиб Польщі. Тут, казав він, у прикордонній смузі вештається стільки непевних людей, що ви можете впасти жертвою якоїсь провокації, або ж поліція вас схопить і відставить назад до Советів. З цим

я вийшов від спископа. Бічними вуличками, як гнаний звір, обережно вернувся назад на шосе, звідкіля увійшов до міста. Вже вечоріло. Переночував у одній з хат біля шосе. Маючи трохи грошей став сміливіший, хоч купівлездатності їх не знав. Думка про конечність якось здобути адресу батьків і документи не покидала мене. Врешті, певний своєї правоти, вирішив від ранку, всупереч порадам єпископа, зголоситися на поліцію. З цим рішенням пішов на місто. Поліційна команда знаходилась у бічній вулиці, в домі оточеному подвір'ям і огорожею з вартою при брамі. Коли я увійшов — мені показали двері, де урядовав комендант. Перед ними на довгій лаві вже сиділи прохачі. Я був одинадцятим в черзі. Полагоджування справ тяглося довго і мляво й я мав час добре обміркувати свій крок. Чим довше я чекав, тим більше починав каятися, що прийшов сюди. Врешті наступив психічний перелом, я встав, вийшов без перешкод і подався шосею на Ковель. Позичка від єпископа вистарчила тільки на хліб і оследець.

В міру того, як я віддалювався від рівенських околиць, хвилястий і сухий сільсько-господарський краєвид з розлеглими полями й лісами все більше змінювався. Його почала заступати підмокла рівнина з рідкими пролісками. Я входив в край виразно наче б то "поліського" характеру, рідко заселений, а до того ще й знищений військовими подіями у 1914-1918 рр. Під вечір йшов вже багnistим краєм.

Між іншим ще перед тим звернув увагу на шілкowitz відсутність на шосі зустрічних подорожніх. Зрідка зустрічались селянські вози, що не звертали на мене жадної уваги. Якесь пригнічення панувало над околицею. Час від часу мене наздоганяли повільно їдучи вози, вкриті полотняними будками. То вертали додому виселенці, вигнані з місцевостей на схід кілька років тому. Їхали з жінками, дітьми, худобою, собаками. Вони спинялися, з'їзджали на край шосе, розкладали багаття й пересиджували при ньому пару годин, грійучись в холодну вже ніч, та даючи відпочинок коням. При такому спільному багатті я й провів частину ночі. Слухав довгі оповідання про всю біду, пережиту цими волиняками. Вони були зрушені з своїх осель насильно військовою хуртовиною, або владою й виселені на схід. Перебідували там пару років, перечекали війну й вертаються тепер до своїх спалених або знищених гнізд. Скільки гарування перед ними, а скільки прикрос-

Під дзвіницею в Голобах 1935 р.

Зі збірки А. Шумовського.

теї ще чекає їх від нових господарів цього знедоленого краю.

Відпочивши з ними пару годин, рушив о півночі далі — мені спішно було до Ковля. В короткому часі увійшов у смугу мочарів, вкритих рідким ліском. Шоса йшла насипом. По обох її сторонах і при ній дома були спалені. Лише обсмалені димарі стирчали вгору. Де-не-де залізобетоніві бункри білили на схилах шоси. Місцями крізь ліс були прорубані просіки, що переважно бігли вліво від шоси, й були встелені кругляками. На тих помостах стояли заїржавлені німецькі гармати, звернені гирлами на схід.

У цих околицях, оскільки собі пригадую, спинився за першої Світової Війни німецький наступ зза неможли-

вих до переборення теренових перешкод. Довкруги ніде ні живої істоти: ні людей, ні звірів, ні птахів не було видно, не було чути. Якась зловіща розпучлива тиша розпростиралась і тяжіла над цим колись пеклом з 1918 року. Я наддав ходу щоб мерщій вихопитись з цієї непривітної, або може й небезпечної околиці. Над ранком з бічної доріжки виїхало на шосе декілька фільварчних фірманок. Вони підвезли мене і скрутили в ліс, а я пішов далі. Поволі терен підносився й ставав дещо сухшим. О півдні переходив через містечко і залізничну станцію Голоби. Вони і край довкола були важливим звеном в згаданій вище оборонній лінії в часі Світової Війни 1914-1918 рр. Це й позначилося на Голобах. Довкруги були руїни й занехані, зарослі бур'яном поля. Все ж таки в деяких місцях життя вже прокидалось. То поворотці почали відновляти свої зруйновані господарства: замість хати викопана землянка з собакою при ній. Хтось вже орав, впрягши до плуга коня і корову разом. Довкруги цих оаз — здичавіння і пустка.

Під вечір доходив вже до Ковля. Таке само залізнодорожне місто, як Рівне, тільки ще більше провінційного вигляду. Розпитуючи за село Вербку, де мешкав священик о. Александр Балицький, мета моєї подорожі, я пройшов крізь увесь Ковсль. Він також потерпів від війни, але вже подекуди відбудувався. Вбоге село Вербка під Ковлем було розкидане по околичних півбагнах. На горбачку-острівці, до якого люде доходили по кладках, стояла церква. Оподаль, через кладки, був дім священика. Тут мешкав колись князь Курбський, втікши від московського деспота-царя Івана Грозного. Звідсіля і слав він свої "посланія".

За містом, не доходячи касарень, я на вулиці стрінувся віч на віч з п. К. моїм знайомим ще з України. Він був колись управителем маєтків графа Потоцького (що його вбив Січинський) на Звенигородщині, нашим сусідом. Знав мого батька і всю нашу родину, ми взаємно себе відвідували. Тепер працював у Ковельському старостві. Не знаю, хто з нас був більше радий з тої зустрічі — він чи я. Розповів мені про свої переживання, сучасний стан, подав адресу моїх батьків, що мешкали тоді в глибині Польщі. Розпитав мене, де я спинився в Ковлі і довідавшись, що прямую до о. Балицького, вказав шлях навпругки повз касарні. Одночасно запросив до себе на другий день.

Панотця Балицького під ту пору не було вдома. Матушка сердечно мене прийняла. Я передав їй привіт від

дітей — дочки Євгенії Олександрівни і сина — Павла Олександровича Балицьких, що мешкали в той час у Києві. Були вони мої друзі, що скерували мене на що адресу.

Наговорившись і розпитавши про життя своїх близьких у Ковлі та вислухавши оповість про моє подорожування та дальші наміри і зустріч з п. К., котрого вона також знала, матушка дала мені панотцеву чисту білизну з грубого домотканного волинського полотна й поклала спати.

Як довго я спав — не знаю. Сонце вже було високо, коли хтось мене збудив. Біля ліжка стояв старшого віку священик з суворими рисами лиця. “Ходім”, сказав він. “Куди”? скрикнув я з страхом. Призвичаєний останньо до постійної чуйности перед всіма можливостями, спростоння уявив собі, що то мене викрили й тягнуть до большевиків. “Снідати”, відповів привітно всміхаючись панотець.

Далі події покотилися сприятливо для мене. Нарешті “Карта відмінилась”. В родині о. Балицького я знайшов притулок, повне розуміння і поміч. Того ж дня під вечір відвідав родину п. К. Зустріли мене там привітно. Особливо його дружина була рада мене бачити. Я розповів їй про життя села Л. на Звенигородщині, де мешкала колись довгий час її сестра, чоловік якої був управителем одного з фільварків барона Енгельгардта (колись князя Куракіна). Я перебував якраз у тому селі у 1920-21 р.

Пан К. подбав також про вироблення мені відповідного документа, без якого годі було вільно себе почувати на терені Польщі. В цій справі він дав мені відповідного листа до секретаря гміни в м. Камінь Коширську. Наступного дня заходами свящ. Балицького було знайдено фірманку і я поїхав до Камінь Коширська.

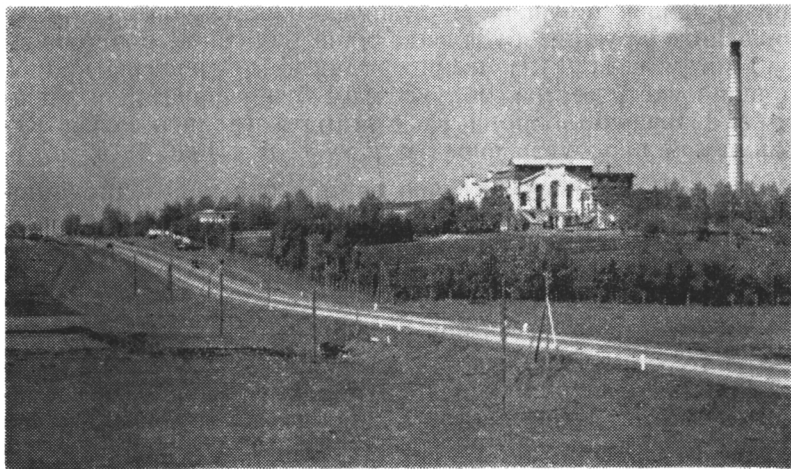
З тої одноденної подорожі залишилися у мене глибокі, приємні спомини. Ми їхали подекуди навпругки, шляхом, знаним тільки місцевим людям. Їхали лісами, через багна, пісками, крізь недоступні чужим нетрі. Інколи на схрещенні забутих шляхів, серед придорожних старих “хвигур” зустрічалися давні, похилені дороговкази. Один з них напр. вказував шлях до Туровська. Він пасував до цілої околиці як своїм змістом, так і виглядом. Далекою, милою романтичною давниною віяло від того всього.

Містечко Камінь Коширськ теж цілком відповідало цьому настроєві. Його будинки були дерев'яні, старі, дахи вкриті мохом, а саме воно було розташоване серед трясовиськ.

Свої справи в гміні полагодив швидко і справно. Вертав назад “з головою догори”, з “Тимчасовим свідоцтвом” — паспортом в кешені. Передомною лежав повноправний шлях по всій Польщі, бо тоді ще не було закона про громадянство, склад населення не був устійнений, а держава знаходилась в стані організації. Тому всі мешканці мали лише того роду документи.

Ще один день перебув у гостинному домі свящ. Бабицького. Позичивши від нього грошей на дорогу я розпрощався з Волиню і від’їхав залізницею в напрямку на Радом.

Перший раз, як вже було згадано, я відвідав Волинь, а властиво місто Житомир, у 1918 році. Другий раз у 1921 р., як щойно оповів. У третє довелось мені побувати на Волині — у Ковлі, Рівному, Луцьку і Крем’янці в 1927-28 рр. з рамени Української Господарської Академії в ЧСР в зв’язку з черговим З’їздом Слов’янських Географів на той час у Польщі, та моїм відношенням до Українбанку на Волині. Але то вже інша сторінка спогадів.

Цукроварня в Бабині, коло Рівного на шосі Київ-Ковель-Берестя.
1943 р.

Зі збірки о. Ф. Кульчинського.

О. Лятуринська.

ПОЧАІВСЬКИЙ СКИТ.

Ніби от бальзам,
М'ята, материнка,
чебрик і полинка...
А дзвінчики: бам!

Кличе хтось: — ходім
з чебриком пахучим,
з м'ятою в наруччі!...
А з дзвінчики: бім!

Нард і тиміям
піднеслися скитком.
Молитовним зітхом
шепіт: "Маріам!"

Ганна Ш.

НАСТРОЇ В ЖИТОМИРІ В 1921-22 РОКАХ.

Настрій, звичайно, не щось стисло окреслене. Так само не може він завжди володіти всіма людьми. Але це слово відповідає мені для опису певного гуртка людей, з якими доля судила здибатися в одному короткому періоді мого життя.

1921 рік був для нас сумним роком. Державність втрачена. Кращі люде залишили межі України й подалися з військом до Польщі. Те, що могло лишитися і не пішло в підпілля, старалося якось зберегти здобутки своєї рідної культури, що почала так було розцвітати під час своєї Держави. Крім загального післявоєнного спустошення, ще насунулася на Україну з Московщини хмара голодних Поволжан. Ці — завошивлені, хворі на тиф, принесли з собою знову хвороби, бруд, нещастя. А їхні оповідання про людоджерство відстрашували людей від контакту з ними і створювали ворожнечу. Хоч і без того приватні люде не могли нічим допомогти голодним москалям, бо й самі нічого не мали. Постачання харчів не було.

Сила осиротілих дітей змусила уряд подумати про упорядкування цієї ділянки життя. Так повстали устано-

ви під назвою “Дитячих Хат” або “Будинків”, “Юнацьких Клубів” (які теж мали гуртожитки), щоб рятувати страшну кількість бездомних дітей. “Дитячі Хати” були комбінацією дитячого садка, сиротинця і школи. В них не було усталеної програми ні навчання, ні режиму — все мусіло пристосовуватися до плінних форм тодішнього життя.

“Дитяча Хата”, про яку хочу згадати, містилась на Бердичівській вулиці в будинку однієї лікарні, що до війни мала там і свою дослідну лабораторію (виріб щепінки оспи). Будинок був просторий, тож в ньому було розміщено біля 60 дітей у віці від 3 до 10 літ. Коли насунула хмара голодаючих москалів, зареквіровано маленький сусідній дімок, щоб якимось зарадити біді. “Хата” носила назву: “Імени Пестлющі” — бо то був час великих імен.

В той час згадана “Дитяча Хата” у Житомирі вважалася зразковою, можливо завдяки її адміністрації, що вміла притягнути до праці всі кращі сили міста. Крім завідувачої і других членів господарства при “Хаті” мешкали ще дві студентки ІНО (Інститут Народної Освіти), що з молодечим запалом провадили всю педагогічну роботу. Викладати музику і спів приходив колишній директор музичної школи, з’явилася звідкілясь товаришка російської балерини Павлової і почала вчити дітей хореографії та балету. Знаю також, що приходила знана в той час малярка, щоб вчити дітей малюнків і, знайшовши талант в особі маленького Івана, давала йому лекції вдома. Ці доходячі міські педагогічні сили помагали виповнити години, коли студентки були на своїх викладах.

Не подаю тут прізвищ осіб, що спричинились до культурного і містечкового розвою “Хати”, бо їх дещо призабула. Підготовлювано імпрези, які були на так високому рівні, що не сором було вийти з ними на сцену міського театру, де вони й відбувалися.

Поки не організувався в Житомирі театр “Незалежних” (філія київського Курбаса), а повстав він приблизно в тому ж часі, єдиними виступами, що дуже часто з’являлись на сцені, були виступи студентської молоді і дітей. Пам’ятаю чудову інсценізацію “Ізольти Білорукої” Л. Українки силами студенток ІНО. Ніколи не забуду теж виступів маленьких солісток, дуетів і тріо шкільних дітей. Або хор малесеньких дітей з “Дитячої Хати”, де сольно проспівала двохрічна дитина. Скільки маленьких дітей виявило великі таланти!

Поминаю тут балетні вистави, що завжди викликали у глядачів захоплення. Завідуюча “Дитячою Хатою” Таїса С., була особа солідна і статочна, мала повно приятелів у місті, а разом з тим мала довірря і місцевої комуністичної влади. Ця остання прикмета помагала їй переховувати в хаті багато нелегальних осіб і річей. Через те, що були донесення на неї, воліла класти голову просто в пащу льва. Всі переховувані річі вона тримала в своїй кімнаті, що разом була службовим кабінетом. Все це лежало всуміш з неуживаними дитячими річами. Знаючи, що адміністраційні справи не залишають їй часу на порядкування, я колись запропонувала розсортувати річі. “Боже борони, сказала вона. Я не маю права знати, що там у мене є. Кожної хвилини може бути обшук, тоді я кажу, що то жертви громадян для сиріт і я не мала часу їх оглянути.” Часом надуживання її льояльності переходило границю. Колись, побачивши, що над шафою заваленою пакунками, літали молі, вона обурено сказала: “Оберегти від влади можу, але від молей нехай бережуть самі” і з тим власноручно передала пакунок сусідові, Василю Григоровичу К. Але столове срібло і далі лежало в шафі. Там само лежало візитове убрання Самійла Максимовича П., яке мабуть з’їли молі.

З людських істот, покинутих “на переховання”, пам’ятаю хлопчика одного нашого міністра, якого в небезпечні моменти переодягали за дівчинку. Був він ще дуже маленький. Пам’ятаю теж конспіративне перебування нашого приятеля П. Б., що колись мав українську книгарню в Петербурзі, а пізніше в Києві. Коли денна праця затихла в кабінеті починались цілком інші розмови.

Вертаючи до помічних педагогічних сил “Дитячого Дому”, не можу не згадати поета Миколу Х., що належав до групи знаного тоді Якова Савченка. Мав він духовну освіту і був людиною глибоко релігійною. Був дуже музикальний і приходив до “Дитячого Дому” підготовлювати літературно-музичні імпрези, бо директор музичної школи був поляк і міг дати лише фахове знання.

Діти кликали того поета просто “дядько Микола”, а його поява викликала у них екстаз. Був безпосередній і щирий, а це діти дуже відчують. Приходив “дядько Микола” або провести співанку з дітьми, або запросити студенток на літературну гутірку, бо одна з них добре розуміла й читала вірші п. Миколи. А вірші нераз були не легкі.

Тут мушу згадати ту релігійну течію, що почавшись в Києві під проводом митр. В. Липківського, перекинулась до Житомира, де її очолював еп. Степан Орлик. Почалося з диспутів релігійних у церкві. І хоч росіяне поставили найкращих своїх богословів, які, звичайно, старались заперечити канонічність автокефальної церкви, українська стихія перемогла. Обізвалось серце навіть у заскорузлих комуністів, що по довгих роках релігійної байдужості, пішли до сповіді у Степана Орлика. Ми всі раді були віддати крім свого серця ще й залишки матеріяльних скарбів: св. ікони, вази на квіти, рушники. Шили “облачення” на престіл і аналої. Власними руками робили власну церкву і дійсно будували її душею і серцем. Тоді і завідувача “Дитячою Хатою” мала нагоду передати до церкви ікони, що переховувалися у неї й за які вона вічно тремтіла. Дехто з скептично думаючих людей бачив небезпеку, що наближалася і казав нам: “Не вірте владі, що дозволяє на цей рух. Вона лише хоче виловити людей, щоб їх зліквідувати”. Тоді ми не вірили й обурювались, аж згодом побачили, що це була правда.

В той час релігійного піднесення вірші “дядька Миколи” мали переважно релігійний характер. Раз, казали мені, відбувся літературний вечір Миколи, на якому його “висвятили”, але не в диякони, а в “автокефального поета”.

Колись я згадала його вірш “Хрести Придорожні”, який власноручно записав у мою “Червону книжечку”. Але книжечку забрали при арешті на границі, а пам’ять забрали довгі роки тягання по світі. Темою того вірша були похилені старі хрести, яких так багато пригадуємо собі на нашій Волині. Ті святі хрести підносили до неба рамена і молилися: “Святий Боже, помилуй нас”! В дальших строфах молитва набірала все більшої експресії і кінчалася: “Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй, помилуй нас”! Ця сила виразу оживлених поетом хрестів, занедбаних, забутих, але в розпачі оживших, це було щось несамовите: і прегарне і страшне.

Вражливу душу одержав Микола від матері, яка не могла витримати большевицького режиму і збожеволіла. Колись, вертаючись з відвідин матері у шпиталі, Микола зайшов до нас і попросив у мене червону книжечку. Він написав довгого вірша, що починався:

В її очах
Червоний жаж...

далі не пам’ятаю.

Житомир (східня частина) і ріка Тетерів. 1942 р.

Зі збірки А. Шумовського.

Моя праця була переважно поза межами Житомира, тому я тратила зв'язок з культурним світом нашої волинської столиці. Але останні місяці перед втечею до "вільного світу" знову переховувалась у "Дитячій Хаті". Знаючи про мій намір втекти, Микола попросив червону книжечку і написав мені вірша, який я, на щастя, пам'ятаю. Правда, зрозуміла я його не відразу; треба було увійти в церковну атмосферу, почавши від вечірніх сутінок і кінчивши ясным днем недільної літургії.

Подаю з пам'яті цей вірш:

(Л-ій і А-ій Матері).

Іконі Христа
Лямпаду засвічено —
Невинної дівчини
Цілую уста.

Псалм алилуйних
Вечірню прожив я —
Вірній дружині
Руку цілую.

В крові літургій
Святий образ матері —
Цілую ятрений
Ступінь ноги.

Не знаю, чи друкував він де свої твори. Думаю, що той релігійний настрій відстрашував видавців тих часів.

Перейшовши польську границю я втратила зв'язок з всіма житомирськими приятелями. Листувалася лише з сестрами. Але по кількох роках обізвався Микола. Прісив прислати йому Біблію. Ми Біблію послали, але відповіді не дістали. Так урвався останній зв'язок з минулим, що лише часом, як той чарівний затоплений дзвін, забренить у людській пам'яті.

Инж. І. Б.

ГОРИНЬ.

(Уривок з листа)

Дуже мені трудно сьогодні щось казати про Горинь, бо все, все забулося. І тому те, що далі буду писати, то тільки так собі, для "розваги".

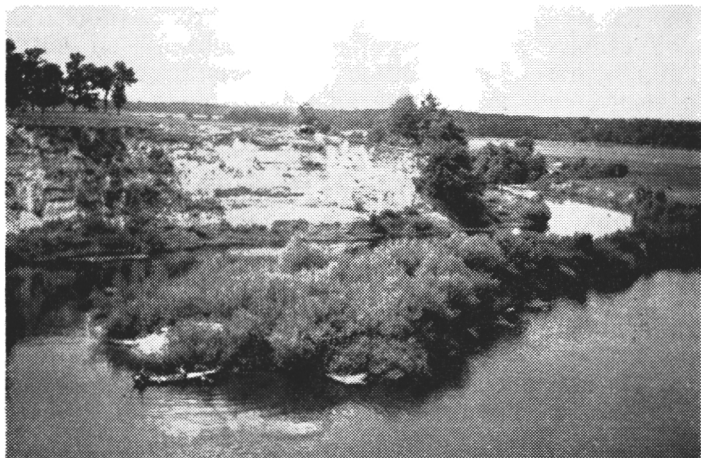
Починається Горинь біля села Велика Горинка Крем'янецького повіту на висоті або 386 метр., або 368 метр. — напевно не можу ручитися, скорше останнє. Впадає до р. Прип'яті в урочиську "Нирча", 14 клм. нижче м. Давидгородка. В тому місці Припять буде мати мабуть коло 120 метр.¹⁾ (Беру так звану нормальну середню стану води для таких обрахунків). Пересічну довжину Гориня можна прийняти коло 480 клм., так що середній спадок можна дати біля 0,52^m (це вже так прийнято, що спад річок береться в промілях²⁾). Район Медоборів (інакше Авратинів. Ред.) цікавий тим, що дав початок багатьом річкам у різних напрямках: Буг, Стир, Іква і т. д.

Тече Горинь (беру в межах б. Польщи, але та частина, що в той час знаходилась по советському боці, характеристична для горішнього бігу) тут вузьким, добре вижолобленим коритом у болотисто-торфистому або торфистому ґрунті. Долина річки звичайно не широка, або й вузька, набірає часом форми широкого яру. Трапляються і поширення — озера, чи озерця. Повертався до польської частини Волині біля ст. Могиляни, де був перший

1. Над поземом моря.

2. На кілометр.

для Гориня — на території Польщі — водомір. Доплив річок Вілії (біля Острога), Устя з під Рівного ні в чому справи не міняв. Варто хіба підкреслити, що тут — Любомирськ, Деражно, долина річки дуже вузька з високими

“Круча” на Горині (Рівенщина)

Зі збірки О. Матуха.

переважно вільними від лісів берегами, особливо по лівому березі. На правому (нижчому) березі, зокрема приблизно від лінії проти села Золотолина або вище йдуть дрібні ліси (дрібна сосна, піскова) в напрямку ст. Малин і т. д. Дуже звужується долина Гориня біля м-ка Степаня, а потім знов поширюється.

Від залізниці Ковель-Сарни — міст коло ст. Антонівка — або кілька кілометрів вище залізниці, долина річки — ґрунт і покрив долини набірають характеру багнистого.

Небагато нижче, під Домбровицею, де є залізничний міст званий Случ-Домбровиця, долина трохи звужується, але це звуження місцевого характеру, викликане піднесенням терену (з правого берегу), який, властиво, служить вододілом між Горинем і Случем.

4 кл. нижче Домбровицького мосту (дорожного — від містечка до станції) до Гориня впадає річка Случ, яка має не менше, а може навіть більше значіння для долішнього бігу Гориня, ніж сам Горинь. Десь на половині між Домбровицею та Висоцьком долина Гориня починає при-

бірати характер високих лугів, які заливає весняна вода не на довго, але наносно, й ці луги дають найліпше сіно. За горинське сіно навіть така ощадна установа, як польська інтендатура, платила 15-25% вище, як за інше сіно, плюс невідгідна достава.

На цьому терені можна бачити багато (або й дуже багато) старих корит Гориня ("стариків"), які частинно ще сполучуються між собою підчас високих або й підчас тільки дуже високих станів води — так вони позаростали (цього явища ніколи не буває при низинних берегах).

Дуже цікаве і дуже гарне горинське заглиблення в тому районі, де річку перетинає залізниця Лунинець-Сарни, де знаходиться станція Горинь. 5 клм. від Столина в районі Воронне — Маньковичи (Палац Радивилів, ключа Давидгородок) знаходиться дуже гарна долина, з грубезними дубами, вся покрита кущами і прорізана величезною кількістю "стариків" з півметровими линами і карасями. На вільних або розчищених від кущів прогалинах, росте трава, незвичайна своїм ароматом. Подібна трава, але все ж гірша, росте в районі: Рубель, Білогуш, Мар'янська Дуброва, Давидгородок аж до Нирчи. (Останній відтинок має висотний характер лише на правому березі — урочище Хабище й т. ін.). На лівому березі натомість помітні впливи Припяти.

До річч майже на цілому протязі Гориня лівий беріг високий (Маньковичі, Горинь, Домбровиця, Бережниця, Степань, Деражно, а навіть Остріг, Заслав), правий низький. Але починаючи від с. Угли підсовується до річки правий беріг і починає вирівнюватися з лівим, а пізніше і горувати над ним аж до устя. Найбільш тут видні височини це Давидгородок і уроч. Хабище (8 кл. нижче від Городка).

Ми не можемо говорити про режим Гориня, як нормально усталений, бо він як річка, як шлях була попсована млинами. Величезна кількість їх, не дивлячись на всю привабливість, дуже псувала режим річки, а звідсіля наслідки: затримання нормального стану води і частинне забгнення (як от поміж Антоновкою і Степанем).

У 1937 році Польський Уряд викупив (вивластив) ці млини й вже у 1938 році частину їх було знесено (при чому почали якраз з селянських, найбільш романтичних і найменше шкідливих, а неукраїнські — більші ще залишалися). Мені, не дивлячись на мою "водницьку" натуру, дуже було шкода цих малих млинів, таких мальов-

ничих, таких “своїх”. Часто траплялось, коли бував на таких млинах, здавалось мені, що ось почується хід коня і з'явиться біля млина якийсь “богун”, а двері ось-ось відчиняться й вийде черемис...

Відток Гориня — різниться звичайно — у останньому (найнижчому) гідрометричному профілі (міст колії коло ст. Горин, 68 кл. від устя) давав від $16\text{м}^3/\text{кс}$ * при найнижчих (ухоплених) станах до $1100\text{м}^3/\text{кс}$ при найвищих (ухоплених) станах. Звичайно, що можуть бути відхилення від цих даних, особливо вверх, але не дуже багато — кубів зо два — три при низьки станах, та кубів до сотні при станах високих (бо тут частина води піде через “дірки” правобережних сплащень до Мостви і Ствиги).

Перелом у режимі Гориня треба відмітити на рахунок того великого впливу, який приносить з собою Случ. Случ прудкіший від Гориня, більш раптовний і химерний. В профілі Сарн (при Доротичах) він даву літі заледво $6\text{м}^3/\text{кс}$, а при весняних водах 600 а то й більше. Так, як загальний режим Случа, дно його куди більше нестале, чим дно Гориня. У мене бували випадки, коли в тих же Сарнах, при проході весняних вод вимивало за добу 6-7 метрів дна і насипало стільки ж. Дуже небезпечна річ і тому треба було завжди добре пильнувати, щоб залізничні мости, що їх колись російські інженери не дуже дбало розрахували, не пішли “з водою”.

Вище м-ка Березне є поля дикої азалії (*Azalea pontica*), яка на случанських лугах в тому районі займає цілі квадратів кільомерти.

Офіційно Горинь рахувався придатним для судноплавства від устя до Домбровиці, решта рахувалося сплавною. Фактично сплаву було дуже мало, а судноплавство існувало лише в роках 1937-38 і то по кілька тижнів з весни, тобто при середньо високих станах води.

Польський Уряд нічого в тій справі не робив. Було бажання зробити судноплавною середню частину Гориня, були навіть підприємці, які хотіли цим зайнятися, але постійно був брак грошей.

Автор склав кілька рапортів, зробив кілька внесків в цій справі, склав кілька проектів, але лише один дочекався здійснення — частинна регуляція Гориня вище Степаня і усунення перекату проти с. Космачева на протязі біля $1\frac{1}{2}$ клм. Усунення цього перекату й ще кількох менших дало б можливість їздити водою з Степаня до Деражна і навпаки. Цікаво б знати, як там тепер.

* Читай: більш менш 16 метрів кубічних на секунду. (Ред.)

Іван Гнойовий.

НА ПОЛІСЬКИХ СТЕЖКАХ:

Гадючий острів.

Нарешті кінчаю поміри річки Капаївки і підходжу до самих її джерел. Вчора закінчив працю біля самого мосту, що лежить на шосі Піща-Шацьк, а далі буде вже закінчувати поміри мій помічник-технік, а я перекинуся на підготовку іншого об'єкту дослідів.

Починаючи майже від с. Піща ідемо розлогими торфовими болотами, що на весну й цілком недоступні людині. За цього ми й не закінчили помірів Капаївки пізньої осені минулого року, коли почали падати сильні осінні дощі.

Тепер початок літа. Великі весняні води сплили і ми спокійно перебіраємося через зелене поле понад берегом самої річки, яка проклала собі тут шлях серед торфів, правда, неглибоких. Наше зондування на терені охопленому помірами виказує щось коло двох метрів глибини.

Сьогодні маємо свято. Не працюємо. Хто мав охоту, той поїхав додому до Берестя. Не маю настрою до праці навіть я, не дивлячись на те, що різних обрахунків і писання маю аж задосить. Але сьогодні маю велику охоту поглянути на терени, що лежать вище мосту над озером Луки, з якого витікає річка Капаївка.

Десь коло полудня беру візника й разом з своїм протокулянтом, покійним Г'ятницьким, вирушаю в бік Шацька, до мосту на р. Капаївці. Погода стояла чудова, а червнєве сонце не жалує тепла й добре припікає. Віє легенький вітерець, але він мало помагає від спеки.

От і міст. Залишаємо фірманку й рушаємо вниз з шоси на долину до річки. В далечині видніє озеро Луки, а по обох боках не дуже широкої долини стоять задумані ліси, ніби в знеможі від літньої спеки.

Після твердого ґрунту якось прикро відчувати, як нога тоне в торфі, ніби в подушці, що кожної хвилини може продертися. Розглядаємось і вибираємо шлях ближче, понад річкою, але це нам не все вдається. Чим ближче до озера, тим беріг більше пошарпаний й виглядає так, ніби він складається з окремих купин і вирв. Мусимо перестрібувати з купини на купину, що хитаються під тягарем людського тіла й якби не прийшлося викупатися. Правда, тепло, тому ця купіль не страшна. Найбільше, що після

такої купелі можна дістати на тілі висипку, але і це мине.

Нарешті по певних трудах дістаємося над самий беріг озера Луки, з якого, як я вже казав, бере початок річка Капайівка, що вливається понижче с. Липлювки до р. Буга. Подивившись на озеро й трохи відпочивши ми рушили у поворотну дорогу.

Коли ми починали йти від мосту до озера, то шлях нам видався недалекий, але повертатися назад старим шляхом — прикро й чомусь здається, що далеко. Не знаю, як кому, але для мене повертатися назад по вже звіданому терені, завжди було якось не по собі. Пробую знайти більш певну дорогу трохи далі від річки, але попадаю в ще більше болото й тому рішуче завертаю до річки та йду берегом — тобто скачу з купини на купину.

Спека. Сонце стоїть на небі як найвище й пражить немилосердно. На небі ні хмаринки. Навіть вітрець притих, а близькість води не дає вже прохолоди, лише парить і допроваджує людину до млосности. Від сонячного блиску очі просто сліпнуть, а крім того їх ще заливає піт. Вже давно розстебнутий ковнір сорочки, позасукувані рукави, але все це мало помагає. Хочеться якнайшвидше вибрести з цього болота десь у тінь дерев, щоб хоч трохи відпочити.

От вже близько й міст. Але трохи ближче, дещо вбік від нашої траси, бачу серед торфового болота якийсь невеличкий острівець. Стоять на ньому ріденько якісь миршаві сосни з дуже рідкими підголеними коронами, що своїм виглядом нагадують мені корони екваліптів, але не сосен. Острівець нам дещо не по дорозі, але щоб хоч трошки відпочити, повертаю рішуче до нього. За мною поспішає мій протокулянт.

От вже влизько й острівець. Виразно бачу його білий пісочок, хоч ріденька тінь марних сосен мало потішає, але все ж таки поспішаю якнайшвидше дістатись до нього.

От і острівець. Вже весь він перед моїми очима. Посередині десь трошки підвищується. Але що за диво? Чому так багато лежить на землі сухого гілля, якось дивно покрученого? Чи тут шаліла якась буря, чи що тут трапилося, що дерева так дивно обчухрані?

Вилажу нарешті з болота і ступаю ногою на твердий ґрунт. Повертається певність м'язів і я з полекшою розглядаюся за найгустішою тінню, щоб в ній відпочити. Правда з сонця очі ніби сліпнуть в тіні дерев, але через деякий час повертаються до нормального стану і я почи-

наю бачити більш виразно. Роблю ще пару кроків вперед по піску й раптом бачу, що ближчі до мене “гілляки” ніби починають рухатися й відсуваються геть від моїх ніг. Але може з сонця все ще ввижається? Протираю очі й починаю йти далі.

Та ні-ж таки це “сухе гілля” рухається! Гадюки чи вужи?

Ціла піщана видма ними вкрита. Лежать на пісочку розпластані у всі боки, відпочиваючи в скупій тіні худорлявих ріденьких сосен. Від цього вигляду у мене пропадає всяка охота до “певного ґрунту” й хоч рідкої тіні дерев, тому рішуче повертаю назад, на болото.

У цей час, обтрушуючи ноги від болота, вилазить “на сухеньке” й мій помічник.

“Ну, а це що? Гадюки чи вужи?” Виривається у нього з уст запитання.

“Не знаю, але я вертаюся на болото. Там щієї погані хоч не видко” — відповідаю.

З жалем ми покинули негостинний для нас острів і пішли далі. Добре, що недалеко був вже й міст — кінець нашої подорожі.

6. XI. 55. Філядельфія.

Свящ. П. С.
(Свідок подій).

ДЕЩО ПРО ПОДІЇ В ГРИНЬКАХ.

Роки 1937-38 були роками страхіття для волинських сіл на порганиччу ССРСР. Тоді наші православні брати на так званих “Кресах всходніх” перетерпіли знущання та насильства з боку поляків, які намагалися силою переставити їх на католицизм та ополячити.

Почалося з переслідувань у прикордонній смузі. Забороняли відвідувати рідню в сусідньому селі без спеціального дозволу військової влади, а дозвіл отримати було неможливо. Забороняли вечорами світити світло в хатах, відвідувати своїх сусідів, забороняли всю українську пресу та книжки під загрозою кари в'язницею. Були випадки, що за українську газету судили від 3-ох і вище місяців в'язниці. В той спосіб підготовлювали ґрунт до акції “навернення”.

Щоб “акцію” прискорити, заборонено було православним священикам відвідувати по хатах своїх парафіян та часто перепроводжувано арешти священників без найменших причин, лише тому, щоб перешкодити в недільних Богослуженнях.

Перший варварський злочин відбувся дня 19 грудня 1937-го року в селі Гриньках б. Крем. пов. Вояки КОП’у (Корпус Охорони Пограничча) примусом гнали православних селян до костела в м-ку Ланівцях. Того трагічного дня 116 родин було змушено прийняти католицизм. Дня 26 грудня того ж року до села Юськівці приїхали офіцери КОП’у скликали збори, присутність на яких була обов’язкова. На зборах виступив капітан КОП’у з брутальною промовою після чого 13 осіб з села примусом було завезено до костела для прийняття римо-католицизму. Такими самими засобами запроваджувано на Волині римо-кат. майже по всіх пограничних селах як Гриньки, Юськівці, Козачки, Осники, Молодьків, м-ках Ланівці, Білозірка та інш. Село Гриньки по недовгій часі було все переведене на католицизм.

Справа “навертання” викликала великий неспокій по цілій Волині. Православні послали українці, за підтримкою послів галичан, внесли протест до Варшавського Сойму. Дня 1 лютого 1938 року посол Степан Скрипник¹⁾ склав інтерпеляцію в Соймі до Міністра Внутрішніх Справ з приводу насильного навертання на католицизм православних родин в с. Гриньки та інших місцевостях прикордонної смуги Крем’янецького повіту. На інтерпеляцію не звернуто уваги.

30 грудня 1937 року православна церква в с. Гриньки, не зважаючи на те, що то був звичайний, не святочний день, в часі Служби Божої була переповнена й то переважно тими, що були прийняли католицизм. Всі вони гаряче молилися. Коли влада КОП’у про це довідалася, зажадала від священика негайно залишити село.

Щоб справу дослідити, Голова Української Парламентарної Репрезентації Волині посол С. Тимошенко, якому пощастило дістатися до Гриньок, приїхав на місце подій. На превеликий жаль йому не вдалося належно прослідити цілої справи, бо влада КОП’у змусила залишити село, при чому в присутності в місцевого населення відібрали в гвалтовний спосіб видану йому перепустку. Один з селян сказав послові: “Тепер ви, пане После, бачите, як нам

1) Тепер Високопр. Мстислав, Арх.-канцлер УПЦ в Америці.

тут живеться, коли навіть послові не вільно з нами говорити. Але запевняємо вас, Пане После, що католицьку метрику можуть нам видати, але душі наші залишаться православними і українськими”.

З великими труднощами Архиеп. Волинському Олексію вдалося дістати перепустку і теж відвідати села, де відбувались ці сумні події. 26 січня 1938 р. Владика в супроводі благочинного Н. Малюжинського, архидіакона Стефана та вигнаного КОП'ом пароха села, відвідав Гриньки. В гарячих словах підчас казання Владика закликав вірних міцно триматися віри батьків, бо не може бути примусу міняти віру, якої свобода забезпечена Конституцією. Після казання 136 чоловік повернуло до православної віри. Але після від'їзду Владика почалися ще більші переслідування, особливо тих, що повернули.

М. Вільний.

ПЕРШІ МІСЯЦІ ПІД СОВЕТЬСЬКИМ ПЯСТУКОМ.

Радіо принесло несподівану вістку: советське військо займає Західню Україну і Західню Білорусь. Було це 17 вересня 1939 року. Вже від початку польсько-німецької війни всі чекали змін. Польська держава розлетілась, мов дімок з карт. Що прийде після неї? Німці... Багато від них не можна було сподіватися. Всі ще пам'ятали недавню історію з Карпатською Україною. Коли раптом ця вістка, мов грім з ясного неба, — йдуть нас “визволяти” совети. Ніби тяжкий камінь впав на груди кожному. Не зрушили його солодкі слова про визволення, скиданих з літака летючок, підписаних самим советським головним командувачем Тимошенком.

До Луцька ввійшли большевики над вечір 18 вересня. Темні, брудні танки врізалися у вулиці міста з боку Рівного. Обличчя танкістів вказувало на їх монгольське походження. Назустріч танкам сунула ще відступаюча польська армія. Дехто з вояків підносив руку, для вітання советів, але негайно опускав, коли близько був офіцер. Серед поляків панувала повна розгубленість. Вони не знали, чи совети їхні союзники, чи вороги. Безрадіні питали натовп на хідниках головної, Ягайлонської вулиці.

ці. Натовп різно, по своєму сприймав прихід большевиків. Одні, похмурі, стояли й дивилися. Інші дивилися з цікавістю і занепокоєнням. Лише де-не-де хтось махав рукою. Українці тішились, що впала Польща, але ніяк не тішив їх прихід советів. Лише молодь не українська виявляла радість. Вона урядила першу советську демонстрацію ввечері 18-го вересня. Цю демонстрацію провадив росіянин інж. А. Б., комуніст, недавно ще студент Львівської Політехніки. Демонстранти, яких було не більше двох-трьох десятків, несли портрет Маркса і щось співали. На тлі малих молодиків спереду вирізнявалася висока фігура росіянина інж. Б., який жваво жестикулював і щось вигукував. Демонстрація відбулась по головній вулиці, від парку, коли танки перестали йти.

Перші дні приголомшення та безрадного споглядання на все нові й нові військові частини червоної армії, що сунули на захід, минули. Прийшло до розмов з червоноармійцями. Червоноармійці дістали виразний наказ хвалити все советське та добре заховуватися. Їх обступив гурт людей й про все розпитував. Було видно, що там у них погано, нема ні взуття ні одягу. Червоноармійці споглядали на досить добре одягнених місцевих людей й питали, чи це великі пани? Сам пригадую мусів одному відповісти — “Це звичайний швець”. — “Та чому він має капелюх на голові?” — Запитав мене червоноармієць. “Що коштує це у вас?” — було дуже часто повторюваним питанням. “Що заробляють у вас робітники, службовці, вчителі?” — питали взаємно одні у других. Все виходило на їхню некористь. Одним хвалилися вони: у нас всі працюють, нема безробітних. Що з того, як незабаром ми побачили, що безробітний в Польщі, навіть при поганому забезпеченні, міг краще одягнутися і ліпше з’їсти, як робітник чи службовець у Советському Союзі. Само советське військо виглядало нужденно в своїх обмотках і шинелях, з яких висіли стрипці.

Місцеве населення відразу побачило, що там у них біда й кинулося розкуповлювати все з крамниць. Поутворювалися черги, які стали характеристичним явищем під советською окупацією. Без черги до крамниць входили лише червоноармійці, а пізніше різні цивільні комуністи й купувати все, що вдалося. Поплили на схід великі й малі пакунки. “Визволителі” почали визволяти нас від доброго одягу, взуття і всякого домового і недомового приладдя і висилати все на схід, до своїх домів та осель. Пригадую, як якийсь червоноармієць купив черевики за

20 зол. (цеб то за 20 рублів, бо советський рубель був зрівняний з польським злотим). Інші червоноармійці жадібно розглядали ці черевики й не вірили, що вони куплені за 20 рублів лише. Це хіба не шкіра. Відрізали ножиком — ні таки шкіра. Диво! А воно й не диво: бо в Советському Союзі за такі черевики треба було заплатити не менш кілька сот рублів, та треба було ще їх знайти або начекатись, щоб з'явилися в крамниці, а потім ще в черзі настоятися.

Про національну свідомість українців трудно було щось сказати. Було багато українців, що говорили по українськи, але національної свідомості не виявляли голосно. Вперше почув я раз, як співала одна група “Галю”, а так решта різні “Катюші” та “Москва моя”. При тому українські пісні співано не в строю. Під час походу або вправ ніколи не чув я української пісні.

З перших днів почалася пропаганда: “мітінгі”, збори, плакати, кіно, часописи. Відразу почало діяти НКВД. Спочатку з'явилися “зелені шапки” пограничної НКВД, яке мало вже готові списки (місцеві комуністи ще раніше збирали матеріали про ворогів советської влади і комунізму). Арештовували по списках і під багнетами водили на допити, щоб показати свою діяльність. В першу чергу пішли арешти політичних противників, українців з Східної України, деяких священників, поліцаїв, офіцерів. Польських офіцерів групами водили по місті. Пам'ятаю одного разу зачепив нас розмовою якийсь советський командир (тоді вони ще не звалися офіцерами), а потім попросив нас сірників. Ми не мали їх. Він, побачивши групу польських офіцерів, витягнув револьвер, і з револьвером в руках питав їх, чи не мають вогню. Деколи арештованих випускали. Це завжди було підозріле: чи не зангажували його до для праці на користь НКВД.

Після арештів пішли вивози членів родин заарештованих, хоч вони могли бути цілковито непричетними до діяльності заарештованих. Кругова відповідальність була одним з характеристичних явищ советського режиму.

Терором і агітацією, старими, вже випробовуваними у себе методами, вони хотіли запанувати, зробити з нас звичайних робітників. Своєї думки не вільно було мати. На все, на кожну подію, річ був у них вже готовий, штампований погляд апробований партією та Сталіним. Біда вам, коли не згоджується з ним. Ви тоді проти Сталіна, Політбюро, НКВД. Ви тоді “ворог народа”, хоч несправді ви можете бути найкращим приятелем свого народу.

Багато місцевих і немісцевих комуністів кинулося на вічах висловлювати свою радість. До них прилучилися “попутчики”. Не було, здається, дня, щоб у Міському Театрі не було зборів, віча або кіна. Пригадую собі, що з цікавості був на кількох таких вічах. На одному виступав якийсь жидок з Лодзі. В руках у нього були кайданки польської поліції. Він побрязкував ними й говорив... Але раптом підвівся якийсь інший жидок і закричав: “Ти! Що ти граєш комедію? Думаєш, я тебе не знаю? Ти син великого фабриканта”. Від того часу жидок з Лодзі зник. Іншим разом висвітлювано фільм у день. Партер міського кіна заповнила головним чином жидівська молодь, яка страшенно галасувала. У ложі сиділо двох советських командирів з дамами. Коли цього крику було їм, видно, досить, один з них встав і голосно “покрив матом” дітей. Ці, звичайно, замовкли, а ми подумали: От, тобі, офіцер!

Про комедію “виборів” до “Народніх Зборів Західної України” у Львові годі говорити. Проте, як не працювало НКВД, на ці збори потрапило багато національно свідомого українського елемента. В одному був український нарід одиодумний — це в своєму протипольському наставленні. Ніхто не хотів большевиків, ніхто не бажав їм нічого доброго, але також ніхто не хотів повернення Польщі, ніхто не жалував за нею. Пам’ятаю виставу Житомирського Українського Театру в Луцьку “Богдана Хмельницького” Корнійчука, яка в своїх антипольських місцях викликала гучні оплески переповненого театру.

Багатьом з поляків прийшлося вчитися української мови. До мене звернувся жид лікар з проханням вчитися йому української мови. За деякий час він сказав, що буде вчитися лише російської мови, бо без української можна обійтися. Це була правда. Прикрившись маскою комунізму до нас прийшла Росія. Пова, хитра, кожний крок якої був до дрібничок обміркований і коли для неї вигідніше, замаскований, але таки Росія. Формально приділено нас до УССР, але це тільки формально, так як формально впроваджено українську мову до деяких урядів місцевого значення та в деяких склепах зроблено українські шильди.

Хіба не прояв русифікації, що в Луцьку за советських часів існувало дві російські десятирічки й лише одна українська. Крім того була ще одна десятирічка польська і одна жидівська. Російський елемент, той, що прибув зі сходу, був у першу чергу упривільований. Для дітей новоприбулих — військовиків, службовців НКВД, міліції,

партійних працівників була окрема російська десятирічка, що містилася при вулиці Сенкевича. Друга російська десятирічка була призначена для дітей місцевих росіян (яких майже не було) і жидів, що в більшості горнулися до російської школи, хоч невелика їх частина була також в українській школі. Українська середня школа ч. 2 (Ч. 1 була російська) містилася в будинку колишньої польської гімназії ім. Т. Косцюшка, в якій по полудні вчилися також учні польської середньої школи.

Виросла українська середня школа на основі української гімназії, що існувала тут за Польщі й початок свій вела ще з часів самостійної Української Держави. За советів на початку кількості учнів у ній збільшилась з кількох соток до тисячи, але потім, через вплив до інших шкіл та шкіл на провінції, зменшилась до 700. Директором її з перших місяців советської окупації призначено комуніста Шуліку. Як він сам про себе оповідав, походив з Перекопу, був сином “батрака”. Був це завзятий комуніст, “видвіженец”. Першу розмову з учителями розпочав по російськи й лише на зауваження молодого хлопця — “комсорга”, що це школа українська, заговорив по українськи з сильним російським акцентом. Можливо ця заувага “комсорга” не вийшла йому на добре, бо незабаром “комсорг” був звільнений і десь зник. Шуліка ж далі залюбки вживав російської мови й вихваляв на всі лади “великій рускій народ”. Мимо того, що він був уже десь на сході директором десятирічки, приїхав до нас в подертому “костюмі” й лише за кілька днів купив вже в Луцьку нове вбрання, але ходив у ньому рідко. Переважно ж одягав сині штани і зелену військову “гімнастйорку” — однострій енкаведистів, яким у дійсності він був. При кожній нагоді старався агітувати вчителів і учнів. Постійно, при найменшій нагоді, скликав збори. На одних таких зборах, призначених дню Сталінської Конституції, після своєї промови запитав учнів, чи мають які запитання? Запитання поспіпались, але які? Чому нема підручників, зошитів, гасу й т. д. Прийшлося йому відповісти, що питання не на тему.

Коли вчителі ховали свої думки, боячись їх виявити, учні не дуже тим переймалися, що грозить НКВД. Вони давали сміливі питання учителям, комсоргам та директорів. Це колись дало притоку директорів, який в часі “поважної” промови бачив усмішки учнів, сказати, що це навколо його стоїть сама “контреволюція”. Учні тим тільки пишалися. Хоч назовні ніби все було в порядку, в дій-

сності серед учнів йшла виразна антибольшевицька праця. Часто стихійна, але щира, від серця. Місцеві учителі бачили це і співчували учням. Учні агітували навіть товаришів-учнів, які прибули зі сходу, тягнули їх до церкви, давали їм національну літературу, навіть обробляли комсоргів. Був такий, якому на спині малювали хрести, але його хутко забрали, бо був українець, а на його місце прийшов жид. З тим вже не було жартів.

Директор дуже чиплявся до вчителів, вимагаючи від них, щоб перебудувалися на советських. На початку були такі, що ставляли йому різні питання: напр. чому в історії СССР не згадано поруч з іменем Леніна імени Троцького? Ми ж переживали ці часи й чули тоді тільки ці два імена, а про Сталіна чути не було. Директор дENERВувався і відповідав за взором советських штампів.

Большевики вимагали від учителів комуністичної і безбожницької пропаганди навіть на таких лекціях, як математика, хемія, фізика. Звичайно, учителі цього не робили, постійно наражаючи себе на небезпеку. Особливо тяжка була праця з таким директором як Шуліка, який всюди нишпорив, до всього мішався та не давав учителеві вільного часу, забіраючи його на всякі засідання, збори й т. ін. та похваляючись, що на початку він їм їхні “недоліки” дарує, але пізніше буде інакше. При кожній нагоді, коли вас виставляли до президії якихось зборів, або ви вступали до “профсоюзу”, вас змушували оповідати свою біографію: “Расскажіте вашу автобіографію”. Скрізь працювало НКВД. Час від часу забірали зі школи якогось учителя. Пізніше він вертався, але нічого не оповідав. Учні боялися учителів, учителі — учнів. Атмосфера була дуже тяжка для праці.

Ставало все більш і більш небезпечно. Відчувалося, що за вами слідкують. Все привиджувалася страшна пастка большевицької в'язниці, що вже проковтнула багатьох і поволі наближалася ваша черга. Використавши останню можливість, довелося мені попрощатися з ріднею й податися на Захід. Цей час кількох місяців перебування під окупацією советів згадую тепер як страшну примару.

Євген.

“ВИЗВОЛЕННЯ”.

Червень 1941 року. З заходу чути гарматні стріли, а в повітрі з гуркотом летять сталеві машини. Була неділя. Всі повиходили з хат, прислуховувалися до вибухів, придивлялися до чорних хрестів на крилах літаків. “Німці йдуть, вже не буде колгоспів, не буде “поставок” збіжжя, м’яса, городини, молока та різних “культзборів”. Так думали всі.

В поспіху втікали комуністичні сатрапи, які були по різних урядах у районному центрі — Сенкевичівці. Де-зорганізовано втікали військові частини, втікали пішо, кінно, на тягарових автах, танках, але з браку бензини машини ставали, а тоді залога йшла пішки. Машини палили. Спалені потвори стояли чорніючи на полях та дорогах.

Німці прийшли й покотилися далі на схід. Сенкевичівський район став до нового життя. Повсталла українська Районова Управа, поліція, тощо. По селах на місці “сельрад” почали урядувати “бургмайстри”. Український селянин думав, що настане якась полекша, не буде зненавиджених колгоспів. Але на колись панській землі, на фільварках, які були в селах Вогринів, Несвіч, Вігуричи, Чаруків, Жабче, Коршів німці заснували, на зразок колгоспів, свої “Штатгуги”, де на місце совітських “голів” приїхали німецькі “ляндвірти”.

Німці почали свою “акцію” зимою 1941 р. Кожний господар мусів дати одного кожуа, а хто не мав, той мусів купити, а німцям дати. Це, мовляв, для німецьких жовнірів, які за вас йдуть голову класти.

Наступно кожному господареві був приділений “контингент” — те саме, що советські “поставки”. Треба було давати зерно, м’ясо й т. д., але згодом вже не стало спеціального приділу, а просто від села жадали 5-10 корів та все збіжжя. Господар міг лишити собі на насіння та 15 клг. місячно на свої потреби.

У районі був старий німець Гампель. Він повнив службу районного ляндвірта й від нього залежало ціле життя в районі. Він сам особисто ходив по селах контролювати господарів, чи все в порядку, чи всі свині мають “кульчики”, чи стільки є курей, скільки подав господар та чи де часом нема лишнього зерна. У кожний куток він заглядав — а коли що не було в порядку, тоді йшла в рух плетена шкіряна нагайка, яку, крім пістолі, завжди носив з собою.

“От визволили, то визволили. З огню та в окріп”! Все сильніше та сильніше зростала ненависть до нових “визволителів”.

У 1942 році німці почали вивозити людей на працю до Німеччини. Початково робили це тихо, ніби по охоті, а коли охочих не було, то почали забирати силою, кажучи, що “вас там культури научать”.

Квітень 1943 року. Люде вперше zobачили клуби диму: це горіла чудова і добре загосподарена українська кольонія Красний Сад. Але чому горить ця кольонія навіть за річкою? Дивно, бо вогонь не міг так хутко перекинутися з будинку на будинок.

Сталося ганебне діло. Німці приїхали ще досвіта, оточили кольонію і застали сплячими всіх людей вдома. Загнали всіх до одної стодоли й там постріляли, забудовання спалили, худобу і майно передали до поблизького “штатгуту” Вогринів.

Згоріло 40 господарств і мученицькою смертю згинули всі мешканці, яких було понад 180 осіб, лише чудом врятувалося двох чоловіків і одна жінка. На сесії бургомаїстрів німці тільки сказали, що Красного Саду вже нема в районі і не стане кожного села, якщо люде будуть жити непослух німецькій владі.

Але непокірний нарід не побоявся застрашувань. По районі покотилася хвиля протестів. Українська поліція залишила службу, господарі перестали здавати контингенти. Німці хотіли розгніваний нарід залякати й наказали, щоб поліція до трьох днів повернулася на свої місця, але наслідків з цього не було жадних. Німці вночі арештували в Сенкевичівці 12 українців, тобто взяли в застав з тим, що коли нарід не прийде до порядку, то ці 12 чоловік згинуть на шибениці. Трьох з них пізніше випустили, доля 9 інших невідома.

Вже ходили чутки про українських партизанів та про УПА. Село не мало іншого виходу, як взятися за оборону й стати до боротьби. З усіх сіл нашого району йшли масово охотники до лав УПА. По селах стали відділи самооборони, які мали забезпечити село перед несподіваним нападом німців. Ворог тим часом не дармував. Доповнив свої “Штатгуту” СС відділами та фольксдойчерами, головною з місцевих поляків. Добре підготувавшись німці стали до широкої акції і на початку травня 1943 року приїхали до села Коршів і перших стрінутих ними 8 чоловіків, між ними одного сивоголового дідуся, повісили на придорожних деревах. Дещо пізніше спалили село Береза, та вбили

15 осіб з місцевого населення, що не змогли втікти. За це німцям відплачено: партизани зробили засідку, в яку попав їх відділ в силі 150 чоловік і всіх знищили там само в Березі.

У другій половині травня 1943 р. відділ Остапа з місцевими боївками зробив напад на фільварок Вогринів, який нараховував 50 німців та понад 200 фольксдойчерів. Бій був короткий, але завзятий. Від 3-ої години вночі до 6-ої рано все було закінчене — знищена майже ціла залога. Залишилась мала частина, яка була оподаль фільварку у півниці й ніхто не знав, що вони там є. Це їх врятувало. Здобутки були такі: 180 голів рогатої худоби, 40 коней та багато свиней — все це було роздане бідним селянам. Наші втрат не мали, крім одного легко раненого. Німці зі страху наступного дня цілком втекли з району до Луцька, але при відході замордували українця Підвисоцького, що був головою району. Горіло вдень і вночі. Німці палили села Сенкевичівки і довколишніх районів Волинської області. Старі люде казали, що це настав кінець світа, що і давніше були війни, але такого страху ніколи не було. Люде копали криївки, щоб в часі наїзду сховатися та зберегти життя. По всіх селах було понакладено великі стирти соломи, біля яких завжди стояли вартові й коли ворог наближувався, запалювали соломі й в той спосіб попереджували людей про небезпеку.

Сенкевичівський район нараховував до 37 сіл та колоній, але ані одне село не залишилося — все пішло з димом. У кожному німці спалили та знищили більшу або меншу кількість людей. Прийшли жнива. Збоже зародило добре, але не було кому збирати — так воно на пні й почорніло. Був один випадок — до села Колодежи приїхали танками німці, які хотіли збирати збоже, але це не вдалося, бо вночі на них наскочив курінь Мороза й на рано німці, замість збожа, позбирали трупи своїх забитих і ганебно відїхали. У цьому бою впало чотирьох повстанців, яких поховали біля церкви. Ховав місцевий священник при участі великої кількості людей. На нових хрестах повісили стрічки з написом: “Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї”. На сході вже було виразно чути гарматні стріли: йшли червоні з колгоспами.

**
*

Березень 1944 року.

По селах Острожецького району Рівенської області повно передових советських частин. Польовий “воєнко-

мат” проводить мобілізацію до червоної армії. Мобілізації підлягають всі чоловіки від 18 до 55 року життя. Провтечу десь, щоб уникнути мобілізації, нема мови, бо всюди повно москалів, які дбало пильнують, щоб ніхто не втік.

15 березня 1944 року села: Яловичі, Чикань та Залав'я ставилися до Острожця на мобілізацію. Я йшов з рекрутами села Яловичі. Обличчя всіх були засмучені, кожний думав тяжку думу, чи то доведеться вернутися назад, ще раз зобачити своїх. За нами йшли жінки та діти, жалібно голосячи — виглядало немовби якийсь похорон. Грунт був розмоклий й ми вирішили йти через Малин, де була бита дорога. У Малині менш ніж рік тому німці спалили мешканців у церкві. Ми були якраз біля цього святого місця. Згарища були змиті дощем, який йшов уночі. Серед чорного вугілля та покрученої від вогню бляхи білили людські кістки, яких не добачили й не поховали в братській могилі. Ця могила була якраз напроти бувшої церкви, але коли ми проходили — вже не було і знаку її — москалі могилу розкидали. При вході до Острожця було видно в рові не зовсім закриту свіжу могилу — це москалі задушили телефонічним дротом 4-ох свідомих українців з Острожця, між ними провідника районного юнацтва друга “Вира”.

У школі в Острожці містився польовий “воєнкомат”. На дворі стояв стіл, за яким сиділо 3-ох москалів, без жадних списків. По одному кожний підходив до стола й кавав своє ім'я та прізвище, що москаль записував. Над вечір все було закінчене, списки готові й нас вже викликали по імені та прізвищу. Наступно уформували в колюмни по чотири й попроварили під конвоем з наїдженими багнетами. На команду “шагом марш” колюмни рушили в напрямку Олики. Наші родини zostались голосячи й ще довго, оглядаючись назад, бачили ми як котрась з жінок хотіла йти за нами, але наїджений багнет повертався в її бік й жінка йшла назад, рвучи на собі волосся.

З Олики нас пішо погнали до Рівного, де “банили”. Коли вийшли з бані, то дехто спостеріг, що нема його річей: кому бракувало штанів, кому сорочки, а ще декому чобіт. Коли пошкодовані звертались до “старших вожатих”, то ті казали: “Вам утрім дадут новие”. У Рівному переночували, а на другий день раненько нас погрузили в вагони по 50 чоловік. У деяких вагонах не було нар. О годині 11 потяг вирушив на схід. Нас везли через розлогі степи України цілий місяць. Кормили як Бог дасть — на

З дні раз два сухари та одну рибу. У кого вкрали штани чи чоботи то так і ходили в кальсонах і босі — нових не дали.

Одного дня над раном нам наказали приготувитись з річачи “до вигрузки”. Був це Сталінград. Ми вийшли. Недалеко станції були т. зв. “Червоні касарні” де нас примістили. Касарні ці були майже цілком знищені, даху не було й коли йшов дощ, то ми мокли. Було вже тепло, але нам видали ватис умундування — штани та “фуфайки”. Військова муштра полягала в тому, що ми чистили місто від звалищ і руїн, заподіяних недавніми війсьними діями. Під грузами нероз були міни, які вибухали і люде падали забиті або ранені.

Так тривало три місяці. За цей час багато наших земляків відійшло на вічний спочинок: хто від мін, хто з голоду, до якого долучився тиф. Хто ще тримався на ногах, то виглядав так, що один другого не міг пізнати.

По трьох місяцях нас знов наладували у вагони та повезли на Білорусь, недалеко міста Рослава і приділили до 250 піхотн. зап. полка. Тут теж ми були недовго, бо протягом трьох тижнів нас поформували в “транспортні сотні” й під конвоем відвезли на фронт. Я був приділений до сотні, яка мала завдання вдень і вночі наладовувати американські “джіпи” та різного калібру гарматні стрільна. Інша сотня ці стрільна з вагонів виладовувала.

Фронт посувався вперед і одночасно наші склади й ми з ними. Якогось дня ми переїхали біля Столбців бувшу польську границю. Тут я ще з одним другом вирішили втекти та за всяку ціну дістатись на Ковельщину, бо з розмов москалів зрозуміли, що там діє УПА.

Наш задум ми виконали, але до мети дійти нам не вдалося. 30 клм. від Пінська нас зловили енкаведисти й мого друга, який пробував утікати, застрелили (Стефан Мервинський з Залозя), а мене дуже побили й мабуть непристойного забрали, бо я дійшов до пам'яті в якійсь вогкій пивниці й лише на другий день мене покликали на слідство. Я казав, що хочу піти додому, відвідати свою рідню, а пізніше вернутись до своєї частини. Слідчий ще раз вдарив мене в лице й сказав “Бульбаш, я тебе виучу і научу свободу любити”.

З Пінська мене перевезли до Берестя на “пересильний пункт”, де було біля 250 чоловік “солдат”. Це були ранені, які вийшли з шпиталів і були вже здорові. Мене долучили до цієї групи та разом з ними підвезли тягаровими автами під фронт, що тоді був у Польщі. З прифрон-

тового “запасного полка” в Седльцах з групою в 100 чоловік завезли мене на фронт, що тоді був на правому березі річки Нарева біля Пултуска. Тут зобачив багато неумундурованих без всякої зброї “солдат” і з розмови з ними довідався, що були то новобранці з Волині, з Ковельщини. Їх забрали на фронт просто з дому кажучи: “Зброю відберете від німців: вони визволяли вас, а ви визволяйте своїх братів поляків. Після війни ми серед вас розберемось”.

У жовтні 1944 р. ввесь цей “ненадійний елемент”, як вони казали, підганяючи скорострілами військ НКВД, погнали на “прорив фронту” над Наревом. Я бачив як йшли до наступу сотні за сотнями, але ніхто з них не перейшов річки й ніхто назад не вернувся. Робили це без співдії артилерії, летунства, навіть без зброї та відповідного військового вишколу.

Я мав щастя бути в другій лінії фронту з “русскими”. Наш полк тримали в резерві. На другий день москалі зробили односторонню артил. підготовку й тільки після цього кинули свої полки “на прорив”. Мене ранили після чого лікувався по різних шпиталях. Останній, звідкіля я вийшов, був величезний “Діом”, положений 6 клм. від Уфи (Приураля). З шпиталю спрямували до “Алкунських військових лагерей” де приділили до 42-го “запасного полка”. Тут від підстаршини Сіміонова я довідався, що в цьому полку давніше були самі “західняки” з околиць Луцька. На моє запитання, де вони відповів: “Одну половину отправили на фронт, а другу в Благовещенські лагерь заключених на засушку”.

Коли я поспробував йому заперечити, чи то правда, він відказав: “Я їх конвоіровал до Благовещенска” й на довід показав бритву, яка належала колись волинякові, але всі речі в лагері НКВД забрало, а конвоєнт дістав в дарунку бритву.

А. Трачук.

ПЕРІОДИКА НА ВОЛИНІ В РР. 1941-44.

1/ Антоніни: "Світлий Промінь". Газета Антонінсько-го району. Виходила в рр. 1942, 1943.

2/ Берестя: * "Наше Слово". Виходило від 5 квітня 1942, до 1944. Редактор Федір Дудко.

3/ Дубно: "Школярник". Місячник. Ред. Авенір Коломиєць. Виходив в роках: 1941 (2-ге півріччя), 1942 /1-ше півріччя/.

4/ Житомир: "Перемога". Перше число вийшло в 1941 р. "Українське Слово". Виходило від 2-го серпня 1941 р. двічі на тиждень для обслуги Житомирської Округи. Після здобуття німцями Києва передруковується в Києві (крім льокальної житомирської частини), наступно переноситься до Києва, а на його місці в Житомирі виходить "Голос Волині" також двічі на тиждень в роках 1941, 1942, 1943.

5/ Заслав: "Заславський Вісник". Виходив два рази на тиждень від 19-го березня 1942 р. до кінця 1943 р. Редактор П. Лібов.

6/ Звягель: "Звягельське Слово".

7/ Ковель: "Ковельські Вісті". Тижневик. Редактор проф. О. Муравський. Виходили від 21-го лютого 1942 р. до кінця 1943 р.

8/ Крем'янець: "Крем'янецький Вісник". Виходив двічі та трічі на тиждень від 20 липня 1941 р. до 3 лютого 1944 р. Редактор А. Трачук.

9/ Костопіль: "Самостійність". Орган Окружної Управи Костопольської Округи. Виходив у 1941 р.

" "Костопільські Вісті". Тижневик. Виходив від 1941 р. до кінця 1943 р.

" "Українка". Жіночий двотижневик. Виходив у рр. 1941, 1942, 1943. Ред. Г. Рибак.

" "Українська Дитина". Місячник. Виходив у 1942 р.

" "Гайдамака". Часопис для Олевського району. Редактор Іван Гонта.

10/ Луцьк: "Український Голос". Тижневик, від жовтня 1943 р. до кінця січня 1944 двічі на тиждень. Виходив від 1941 р. до початку 1944 р. Редактор маг. Володимир Постригач, пізніше маг. А. Дублянський — від м. лютого 1942 року.

” “Deutsche-Ukraine Zeitung”. Щоденник в німецькій мові. Виходив від початку 1942 р. до початку 1944 р., далі перенесений до Львова. В перших місяцях 1942 р. була вставка на першій сторінці в українській мові — короткі повідомлення.

” “Ukraine Post”. Тижневик в німецькій мові. Виходив від 16-го липня 1942 р. до кінця 1943 р.

” “Горохівські Вісті”. Тижневик для м. Горохова. Виходив у 1943 р.

11/ Любомль: “Наші Вісті”. Тижневик виходив в рр. 1941, 1942, 1943.

12/ Олевськ: “Олевські Вісті”.

13/ Рівне: “Волинь”. Тижневик. Виходив в рр. 1941, 1942, 1943. Від 1942 р. до початку 1944 року двічі на тиждень. Редактори: У 1941 р. Улас Самчук, від 1942 р. до другої половини 1943 р. Мисечко. Далі, до кінця існування, функції редактора виконував Петро Зінченко

” “Волинь”. Ілюстрований додаток до часопису тієї ж назви (кілька чисел в 1942 р.).

” “Вісті для українських селян” (1942).

” “Український Хлібороб”. Місячник. Виходив у 1942 році. Редактор Колесник.

” “Орленя”. Місячник. Виходив у 1941 та 1942 рр. Ред. Зінченко.

Німецькі урядові видання в Рівному (в німецькій мові):

“Урядові повідомлення Райскомісаріату для України”. Виходили до квітня 1942 р. Від квітня 1942 р. виходив: “Часопис Розпоряджень Р. К. У.” та “Центральний часопис Р. К. У.”

В Рівному була пресова агенція DNB, що видавала пресові повідомлення для українських часописів в українській мові, а саме:

“Deutsche Nachrichten Buro” (DNB Rowno).

“UK — Korrespondenz des DNB Rowno”.

14/ Сарни: “Голос Сарненщини”. Тижневик. Виходив у 1941, 1942, 1943 рр

15/ Старокостянтинів: “Нове Життя”. Виходило в рр. 1942, 1943.

16/ Шепетівка: “Нова Шепетівщина”. Тижневик. Виходив у 1942 та 1943 рр.

* Берестя належало в р. р. 1941-44 до Генеральбецирку Волинь-Поділля.

З СТАРИХ ЛИСТІВ.

Автор листів походить з Крем'янецьчини. Назви місцевостей і прізвища будемо заступати літерами, бо може хтось з них живе і боїмося, щоб не потерпіли від советської влади за "зв'язки з закордоном".

6 травня 1946 р. (з еміграції).

"Дорогий С...! Велика частина тягару спала з мого серця, коли я одержав вашого листа і довідався про ваше життя. Я також знаходжуся зараз на чужині. Недоля ванесла мене у чужий край і так, як і ви, вже довший час не знаю нічого про долю своїх рідних та знайомих, ні про те, що діється на наших землях. Я вам дещо напишу про той "рай", в якому я перебував цілих два роки, від 17 вересня 1939 року до 22 червня 1941-го року.

Не пройшло багато часу після вашого від'їзду до Америки, як большевицькі війська перейшли польсько-советську границю й окупували західні землі України. Не принесли вони людям жадної веселости, а навпаки — печаль і смуток. Кожний господар, що сьак-так давав собі раду, що старався, вмів дбати і дороблятися, щоб щось мати, — по приході большевиків відразу відчув, що все це — не його. Кожний краще загосподарований селянин тільки й надіявся і очікував, що якоїсь ночі прийдуть до його хати непростені гості, заgrimлять у двері, він побачить у своїй хаті блискучі люфи наганів і почує "громкое русское" слово — "собірайсь"! Це у кожного заможнішого господаря, без винятку, було на думці. Тим більше, що ці думки і передчування підтверджувалися щодня майже випадками родинних трагедій: "Забрали"...

Дуже страшне і сумне було наше життя. Купити щось, як це раніше бувало, що хотів чоловік, те й купив, якщо мав гроші, — було неможливе, бо ніде не було краму. Люде відчували дошкульний брак мила, взуття та інших необхідних річей. Дуже часто приїзджали службовці з району, скликали збори і намовляли людей, щоб підписували заяви про вступлення до колгоспу, але бажаючих не було, або було дуже мало. Побачила влада, що добровільно нічого не вдасться зробити, взялася на спосіб: наложила величезні податки на індивідуальні господарства і сказала: "Хто не заплатить наложеного податку, від того відбирається все його господарство і передається "государству". Податки були наложені так неймовірно високі, що кожний господар знав, що їх не виконає. Наприклад вашій родині сказали заплатити 24 тисячі рублів,

але ще й цього не сплатили, як одержали розпорядження заплатити додатково ще 12 тисяч. Крім того приходилось обов'язково давати "добровільну" позичку для "государства" та інші драчки. В переведенні цієї роботи большевикам багато помагали свої люде, як от в нашому селі..... Він був першим людопродавцем в нашому селі, він і братів ваших запроторів у "тюрму", як "політиків", а з ними О. З. та К. М. Усіх їх забрали одної ночі. Було це в листопаді 1940 року.

На весні 1941 р. почали організовувати колгосп. До колгоспу записалися ті, що не мали ані коней, ані збіжжя на насіння — вони тільки мали голосу більше від всіх інших. Зі страху вписувалися й засібніші господарі, що хоч-не-хоч записувалися до колгоспу, бо іншого виходу не було. (Я теж робив кілька днів на Сталіна у колгоспі й на власній шкурі пізнав, що то за "рай").

Колгосп зорганізували в поповому дворі. Попа вигнали і він жив у сторожці біля церкви. Церкву також обложили дуже великим податком, хотіли, щоб люде самі її зачинили, але люде стягалися з останнього, сплатили податок і у церкві відправлялись Служби Божі щонеділі і щосвята.

На цьому кінчу. Чекайте продовження.

Забув написати, що ваші брати і З. повернулися з в'язниці, а К. М. загинув без вістки.

22 травня 1946 р.

"...Тепер продовжуватиму мій опис життя під червоним режимом. Я вже згадував вам про колгосп, що не минув і нашого села. До нього вписалося більше 40 господарів. Вся найрівніша, найліпша земля була приділена для колгоспу "Червоний прапор". Усім господарям, що не вписалися до колгоспу, які мали землі в тому місці, що була призначена для колгоспу, їхню землю відібрано а наділено таку саму кількість в іншому місці, розуміється найгіршої. Отже, колгосп зайняв найбільш врожайну землю нашого села, але обробляти її не міг як слід, бо мав всього 12 пар коней. Обсіяти землі також не було чим, бо насіння до колгоспу здали тільки ті господарі, які ніколи й не думали до нього входити. Ті, що мріяли про колгосп, як відомо, не мали чого дати, бо давно жушили його на самогон. Та хоч як тяжко було обсіяти колгоспну землю, проте якось обсіяли насінням, позиченим у районі. Найняли трактора, щоб зорати землю, позичили в районі картопель, щоб посадити. Але восени те, що вродило, треба було віддати за позичене (з процентом) та за

роботу трактора, заплатити податок натурою, а решту мали поділити на трудодні між працюючих колгоспу. Але вже осени не дочекалися.

Вступило на наші землі німецьке військо. Стала велика зміна. Багато людей раділо з того, що позбулося большевицького страхіття.

Наступили дні невимовної радості. З утіхою в серці та сльозами радості стрічали батьки синів, жінки своїх чоловіків, а сини і дочки своїх батьків. Верталися з в'язниць, кому пощастило, до своїх родичів, але не всім, кого забрали большевики, усміхалося таке щастя. Багато не повернулося й до цього часу й мабуть їх родичі і досі згадують та виглядають, топлячи своє горе у гарячих сльозах.

Страшні тортури коїли большевики в'язням, особливо перед своїм відступом. Відрізували вуха, носи, статтеві органи, виймали очі та засипали їх напів живими землею.

Коли прийшли німці то змусили жидів розкопувати могили і добувати помордованих большевиками в'язнів. Це робилось в кожному, навіть найменшому, містечку, в якому було большевицьке НКВД, там завжди знаходили багато замучених в'язнів. Дуже багато наших людей зазнали страшних мук від московсько-сталінських звірств та передчасно віддали своє життя через таких зрадників, як у нашому селі був.... Цим закінчу і вкоротці напишу далі.

27 червня 1946 р.

“...Цим разом напишу Вам про смерть “героя Сов. Союза” — зрадника і запроданця нашого села, який загинув неабиякою “геройською” смертю, це — ... Що він виробляв у нас тоді, коли червоні зайняли наші землі! Він думав, що на нього вже не знайдеться “героя”, але воно не так вийшло, як він собі думав.

Коли большевики відступили, він не пішов разом з ними, а залишився. Переховувався в полі по житах, розпустивши вістку, що втік з большевиками. Ховався він так, мабуть, з місяць часу, але все таки його зловили й привели до села до канцелярії. Що робили тоді з ним, то аж страшно! Перша підступила до нього А. К. й почала обкладати києм та питати, де він подів її чоловіка? Потім посходилося багато жінок, яким він оспівчував свою “любов” та в печінки ліз з своїм “коханням”, використовуючи при цьому сов. владу і своє “предательство” їй. І почалося. Жінки, що раніше терпіли від його “аморів” почали

його палкувати. Так його били жінки цілий день, а ввечері викінчили зовсім.

12 липня 1946 р.

“...Коли посилилась німецько-советська війна, німці без великих труднощів окупували Україну, бо советське військо масово здавалось і йшло в полон. Вояки знали советський режим й не хотіли за нього воювати. Але Гітлер не був нічим кращий від Сталіна. Німеччина була до безтями горда з того, що гітлерівська армія швидко посувається вперед і хутко займе всю ССРСР.

Німці брали советських вояків у полон, заганяли їх у лагерь за колючий дріт і жакливо, не по людськи, з ними поводитись. У осінні мокрі дні полонені, без даху над головами, гинули від холоду і нечуваного голоду. Деяким з полонених пощастило втікти з німецьких лагерів смерті й перебратися до большевиків. Ці втікачі розповіли про страхіття в німецькому полоні і про неминучу смерть кожного, хто потрапить до німецького табору полонених. Ця вістка скріпила боєздатність советської армії, бо від того часу вже ніхто не йшов у німецький полон. Кожний вояк знав, що його чекає однакова доля під большевиком чи під німцем і міняти ворога на ворога нема сенсу.

Інші щасливці, що втекли з німецьких лагерів смерті, не пішли до большевиків, а організувалися у невеличкі групи, бо зброї скрізь було багато й почали бити німців ззаду. Ця непередбачена німцями обставина погіршила становище німців, бо й запілля стало фронтом для туполобих німців. Все ж таки це переконало німців у їхній безглуздії політиці й вони змінили своє ставлення до полонених. Запропонували полоненим, що ще не померли з голоду, німецьке військо вбрання, зброю, харчи і цигарки нарівні з німецькими вояками, аби вони (полонені) погодилися воювати спільно з німцями проти большевиків. Безперечно чимало полонених пішло на цю пропозицію, — бо хто ж хотів умирати з голоду в лагері? Але це вже не прихилило їх симпатій до німців.

Треба також сказати, що коли вступили німецькі війська на наші землі, то показали себе справжніми людьми: з нашими поводитись добре, спокійно. Але це було, коли прийшли перші бойові частини. Пізніше, коли приїхало гестапо і почало встановлювати владу та свої порядки, показали себе зовсім іншими.

Насамперед оголосили, що хто хоче їхати на роботу до Німеччини, нехай зголошується. Але бажаючих виявилося зовсім мало. Хто ж хотів добровільно лишати Бать-

ківщину? Тоді німецька адм. влада видала наказ, що люде мусять їхати до Німеччини на працю без ніяких виправдань. Обрали сільську комісію й доручили їй визначувати, хто має їхати до Німеччини. Декому з призначених на виїзд вдалося, завдяки комбінаціям з комісією, не поїхати, але таких було мало. Доля виїзду на роботу до Німеччини спіткала й мене. Завдяки цьому я сьогодні на еміграції.

По призначенню сільської комісії з нашої родини му- сів хтось один їхати до Німеччини. Отже я зразу вирішив їхати сам, але брат пожалів мене й сказав, щоб я лишався вдома з батьками, а він поїде, мовляв: “мені приходилось переживати більше життєвих ударів, мене арештовували, по судах волочили, засудили на два роки і сім місяців в’язниці, але пощастило втекти, то може й цим разом пощастить”.

Так проходили дні, тижні, місяці, а до Німеччини не переставали забірати молодь. В селі стало сумно, як на похороні: батьки плакали за своїми дочками й синами, що їх силою забирали до Німеччини і що ще мали забра- ти.

Незадовго після від’їзду брата прийшов наказ їхати й мені, але я вирішив не їхати. В той день, коли мав від’їжджати, вийшов раніш з хати, щоб поліція не застала вдома. Але на цьому не скінчилося. Мені прислали наказ вдруге, але я зробив, як і попереднього разу. За третім разом мене викликали до комісара поліції у м-ко В.

20 жовтня 1946 р.

“...У жовтні 1942 р. я залишив Рідний Край, своїх рід- них та знайомих і поїхав до Крем’янця, а далі вирушив в дорогу — в світ, за очі. Куди їхав — сам не знав. Та це я не один був, що не знав куди їду, було нас таких коло 600 осіб і ніхто з них не знав, куди ми їдемо. Потяг посу- вався повільно й ми всі, як діти, не відривали очей від вікон, розглядаючи, наче в останнє, любі околиці Волині. По шестиденній подорожі прибули ми до Постава (у Бі- лорусі, 120 кл. від Вільни). В Поставах нас згрузили й примістили у військових касарнях. Сумно тут — куди не глянь — скрізь корчі, ліси, багна, болота. Та й сонце якось не так світило, як у нас на Волині. Так пробули ми на Бі- лорусі не цілих два роки.

В серпні 1944 р. перекинули нас німці до Франції. Ми здогадувалися, що нас везуть, щоб ліквідувати американ- ський десант, але нам цього не казали. Однак надії нім- ців на нашу поміч виявилися наївними, бо сталося навпа- ки. Ми тихцем вже віддавна змовлялися й тільки чекали

нагоди, щоб з німцями вже раз назавжди покінчити. Так і зробили.

24-го серпня 1944 р. о год. 11 дня ми почали криваву розправу з нашими зверхниками-німцями. Було їх небагато: трохи звиш ста. Ця розправа проходила не дуже важко для нас, бо німці не відразу зорієнтувались в чому справа. З нашого боку було лише двох стрільців ранених, а німці мали 90 забитих — решта розбіглася хто куди. Але й нам не було чого чекати на місці, бо загрожувала небезпека помсти й ми, забравши наші харчові запаси і зброю, пішли в ліс, бо це була для нас єдина дорога. Хоч німці послали на здогін відділ війська з танками та було вже запізно. Вони прибрали трупи своїх старшин й повернулися туди, звідкіля вирушили за нами (м. Визуль).

Ми ж тимчасом розпочали лісове життя. Французи достарчали харчи для нас і для коней, повідомляли де знаходяться які німецькі частини, яка їх сила і куди посувається, а ми групами та чотами ходили на “лови” і здобували все необхідне з невеликими втратами в людях. Так ми провадили наше лісове життя два місяці. Пізніше, коли американські і французькі війська пішли швидко вперед, так так що ми вже знаходились близько фронту, до нас спустився на парашюті американський лйєтенант Володько (син української родини, що виємігрувала з с. Підгаєць, Лановецького р-ну на Волині до Америки). Хоч Володько народився вже в Америці, все таки добре говорив по-українськи. Він інформував нас, що і як маєморобити і перебував з нами в лісі до кінця партизанки. Коли союзні війська посунулися вперед, наше завдання скінчилося й ми вийшли з лісу. Французи відпровадили на відпочинок, дали великий гарний дім при ліску над річкою. Для нас це було як дар Божий, бо кожний хотів відпочити, обмитися, обіпратися після довгого лісового партизанського життя та попалити лахи, яких уже не можна було обтріпати за тієї “фавни”, на яку советські громадяне так багаті. Правда довго не було чого тут засиджуватися, бо треба було шукати якогось виходу для майбутнього життя.

Перед нами було три виходи, з яких кожний міг вибрати собі те, що йому подобалося: записатися до чужинецького легіону, шукати праці на фермі чи десь у місті і третій вихід — зголоситися до советського табору, а там вже хоч не хоч — неодмінно їхати “на родину”.

Ця третя можливість не усміхалася до мене, бо хоч як я люблю свою Батьківщину, але “на родину” їхати не

хотів, ні пішки шкандибати, як про це розповідали ті, що шкандибали, а яким пощастило втекти й вони знов вернулися до Франції. До того ж я мав всі підстави переконатись на власній шкурі, що чи большевики, чи німці — то одна зараза. Поки вони на моїй Батьківщині, я туди повертатись не можу, хіба так, щоб вони про це не знали.

Отже я вирішив вписатися до чужинецького легіону, пригадавши приповідку вусатих запорожців, буде, що буде: “Або шапка грошей, або штани меду”. Так і зробив. По двохтижневому відпочинку в наше “шато” приїхали автомашини, привезли американські вбрання і всі, що зголошувалися до легіону, отримавши повне умундування та зброю з місця поїхали на фронт. Поїхав і я.

А.

Микола Грушецький.

ТРАГЕДІЯ ОДНОГО СЕЛА.

(З оповідань мого брата Володимира, якого німці на початку 1944 р. забрали з Рівного на роботи до Німеччини).

Село Борщівка було положене між лісками та гаями й до останньої війни належало до Польщі. Господарські забудовання моїх братів та землі прилягали до самого кордону РССР, так що з вікна було видно й совітського і польського пограничників. Життя було зковане тим, що польська влада не дозволяла розбудовуватися; деś виїхати — треба було спеціального дозволу. Мати в хаті радіо було заборонено й т. д. Та ось у 1939 році вибухла війна й за три тижні Борщівку зайняли совети. Початково були вони лагідні, але згодом почали запроваджувати свої “порядки”. Селяне одноголосно обрали мого старшого брата Олександра сільським старшиною (він і за поляків був старшиною — “солтисом”). Почалась колективізація. Кожний жив сьогоднішнім днем, бо в день і в ночі могло приїхати НКВД й забрати, де їм подобається. То ж старалися догоджати, як болячці, “новій владі”.

Але вже 22 червня 1941 р. рушили німці на Сов. Союз й на початку липня зайняли Борщівку. За прикладом сусідніх сіл при вїзді до села було зроблено з зелені та квітів широко та високу браму, з обох боків якої приміс-

тили жовтоблакітні прапори, а на верх дали тризуб. Будова брами викликала у всіх сильне зворушення. Але недовго тішилися своєю будовою, бо вже за кілька день німці наказали розібрати браму, бо, мовляв, перешкоджує рухові. Брама ж була така, що найбільше тягарове авто проходило не зачепившись. Причина була зовсім інша.

Брата Олександра, хоч як він відмовлявся, село знов обрало старшиною й почалося “нове життя”. Кожен обробляв своє поле, а восені давав німцям “данину”, яка була ними визначена. Все було ніби гаразд до грудня 1942 року, коли на початку грудня почали складати “візити” совітські партизани. Село занепокоїлось, а особливо брат Олександр, бо на ньому спочивала вся відповідальність. Треба сказати, що совітські партизани — це совітські воїни (“бойці”), які уникаючи неминучого німецького полону пішли в ліси, а потім вечорами або вночі приходили до найближчого села за поживою. Бувало, що попросять щось поїсти та й підуть, а бувало що силою забирали, що попаде під руку.

Дім братів стояв не в самому селі, а за невеликим ліском (верства від села), де було ще три господарства й цей куток уявляв собою хутір. Щодня брат Олександр мусів бути в селі в шкільному будинку, бо час від часу німці заїжджали до села в різних справах і зверталися лише до старшини.

3-го березня 43 року, як кожного дня, приїхав чоловік за братом “тримати службу” в школі. Поснідавши на швидку брат взяв свою дочку Валю 11 років (вона забажала поїхати до сестриних діток побавитись).

Десь за пів години після від'їзду брата, стало чути стріли в кінці села, а за кілька хвилин кулеметну сальву у другому кінці, одну, другу, третю..., а згодом на переміну то в одному кінці то в другому, а над ліском показалися чорні клуби диму. З малими перервами стрілянина продовжувалась майже до полудня.

Нарешті прибіг чоловік з обличчям повним жаху й сказав: “Пане Г.! Німці в селі всіх забивають, а село палять. Тікайте і ховайтеся, бо мабуть і на наш хутір придуть!”

Брат забрав дружину і двоє дітей та відвіз до сусіднього села вже по другому боці бувшого кордону, а сам вернувся, дав корму худобі та порадив жінці брата Олександра сховатися з ним у лозах, на що тамта в розпучі відповіла, що чекатиме на чоловіка та дочку. Так в стра-

ху пройшла ніч і братова і не дочекалась ні чоловіка ні дочки. Від села виразно було чути горілим людським тілом.

Рано прийшов старшина сусіднього села й сказав, що Борщівка спалена разом з майже всіма мешканцями. Отже мусимо зібрати тлінні останки мучеників і поховати.

У п'ятницю з'їхалось з усіх сусідніх сіл багато людей з старостами та почали збирати рештки невинних жертв. Жінка, яка з дитиною врятувалася під містком, розповіла, що німецькі SS та SD двома групами: одна з одного кінця села, а друга з другого оточували двір, виловлювали старих та малих, запроваджували до одної кімнати й там розстрілювали з автоматів, наступно запалювали будинок і йшли далі, аж поки ціле село не було вимордоване. Декому пощастило вирватися з того пекла та врятуватися в лісі. Дехто з них був забитий, а кілька раненими захоронилися чи то в рові чи в хашах. Одна дівчина вилзла з двору та почала тікати з садок, але кулі її надігнали й тяжко ранена доповзла ще до кінця садка. (Коли її звідтіля забрали ховати, то нігті на пальцях були зірвані, а під нігтями була земля з травою.

Дівчинка 14 років, ранена в голову, просиділа цілу добу під місточком, але коли її звідтіля витягли була напівбожевільна. У одного з селян кати розставили цілу родину, а потім пустили сальву з автоматів і всі попадали постріляні кулями. Господиня була ранена трьома кулями й коли німці вийшли запалювати хату, вона виповзла з своєї й приволіклася до сусіди на другу вулицю. Коли ж черга прийшла й на сусіда, була ранена ще чотирьома кулями й все ж таки мала ще силу виповзти з палаючої хати. Два дні пізніше, на другому селі вона народила сина, але що сталося з нею пізніше — не знаю. У двох господарів діти-немовлята згоріли живцем.

Коли зібрали рештки спалених, то в більшості кісточки одної родини з 5-6 душ могли зібрати до одної 'ряднини. Від моєї сестри Зіни та її двох дочок 8 і 10 років залишилися тільки реберця. Оттак від двору до двору ходили ми та в ряднинах носили кости до загальної могили. У школі знайдено напівобгорілий труп. По годиннику та запальничці — брат Володимир пізнав брата Олександра. У кімнатці, яка була канцелярією, знайдено реберця його доньки. Коли могила була вже заповнена, старшина сусіднього села зарядив зробити домовину для брата. За кілька хвилин була спущена у могилу примітивна домовина. Насипали високу могилу, на якій поста-

вили дубовий хрест з випаленим написом: “159 рабів Божих села Борщівки”.

Спіть мої дорогі братику і сестричко з доньками! Вічна пам'ять Вам, Мученики нашої Многостраждальної Батьківщини!

ВОЛИНЯКИ В НІМЕЧЧНІ.

Ф. Кр-ский

(Уривок з листа).

Про волиняків маю найкращий спомин з часів свого трьохрічного перебування в Німеччині, бо я опікувався два роки східними, а рік західними українськими робітниками, завербованими на працю в державі Гітлера в ролі “білих рабів”. Важка і дуже небезпечна була та праця — вічно між двома вогнями, але я та всі ті, які те саме робили, щасливі, що могли допомогти братам у чужій країні своїм знанням і досвідом та не дати їх на остаточну поталу роз'юженій гітлерівській чи німецькій, як хочете, бестії. Я маю силу силенну вражень добрих і поганих, що можна і кілька томів написати про це, але про волиняків у мене чи не найкращі спомини.

Ми, опікуни українських робітників, важко боролися, щоб дати волинякам такі самі права, які мали галичане, починаючи від кінця 1942 року, тобто права західних робітників — французів, голяндців, тощо, але нічого не могли зробити. Східнім відділом у “Німецькому Фронті Праці” в Берліні керував колишній полковник російської армії, німець з Волині, який був і послом до сойму в Варшаві та спільно з нашими послами з Волині боровся в Соймі за українські права на Волині, але він нічого не міг зробити, хоч і казав, що кому-кому, а вже волинякам я б усе зробив, що в моїх силах, але Гімmlер і чути не хотів. Так і лишилися волиняки на правах “рабів сходу” — наших радянських братів, які носили на лівому боці грудей тавро “ОСТ” (схід), як жиди носили “ЮДЕ”, чи поляки “П”. Правда в більшості галичан трактували так само, як і східних українців, але що на папері належали їм права кращі, то нам було на що опертися й вимагати “пошанування закону”. Що до волиняків, то ми їм видавали нелегально галицькі посвідки, зокрема тим, що жили недалеко кордону, то ми вносили їхні місцевости до повітів

Генеральної Губернії, тоб то Галичини. Але в основному велика маса волиняків була на правах східних українців, тоб то не мала ніяких прав.

У Бремені було 36 дівчат з району Крем'янця, які сиділи в концентракові за те, що не хотіли одягнути "ОСТ", а щось 16 з них походили з Ланівців, що лежать над кордоном з Галичиною. Мене викликали до Бремену, щоб я окреслив їхню приналежність до Державного Комісаріату, себ то до Великої України, чи до Генерал Губернаторства. Я сказав, що до Генерал Губернаторства, але німці мені не повірили і звернулися до Берліну, де був др. Б., який керував Установою Зв'язку для українців, щоб він дав їм докладну відповідь. Я випередив німців і написав до дру Б., а він відповів німцям, що та місцевість була залічена до Генерал Губернаторства, а щоб її виключили з нього, то він не чув. В дійсності то вона була включена, а пізніше виключена і др. Б. дуже добре про це знав, але нехай німота шукає, а дівчата тимчасово скористали, не носили "ОСТ" і їли краще. Те саме було і з Берестечком біля самісенського галицького кордону. З того села було 18 дівчат, які ні за що не хотіли одягати "ОСТ" і написали поліції, що воліють вмерти, а "ОСТ" не надягнуть, бо вони не большевики, так поліція і не змусила їх до того. Багато дівчат з Волині подавали прохання, щоб їм начепили "У", а не "ОСТ". Однак німці твердо трималися своєї "політики": нам потрібна Україна, а не українці.

Між іншим волиняки були найціннішим українським елементом — свідомим, культурним, палкі патріоти, спокійні в своїй певності національних переконань, завзяті й настирливі. Ці люде дуже культурно поводити себе, одягалися по європейському, а як носили наше льокальне, то пристійно і в порядку, а не як жебраки. Це був новий тип українця, про який мріють українські вчені. Думаю, що нам нема потреби, щоб галицький тип розтоплювався в наддніпрянському, ні наддніпрянський в галицькому, а ота волинська "середина" може найкращі наслідки культурного шеплення. Звичайно на цей процес було замало часу, але тим не менше, як самі бачите, є за що любити і шанувати волиняків.

Париж, 12 січня 1956 р.

Протопресвітер Т. Яковкевич.

1939 — 1943 РР. НА ВОЛОДИМИРЩИНІ.

(Спогади)

З початком німецько-польської війни, у вересні 1939 р. мене, як самотнього, не обтяженого родиною, службово перенесено з Луччини на Володимирщину, парохом до села Микуличі-Хотячівські. В тиждень по розгромі Польщі увійшли до села московські більшовики, що згідно з німецько-московською умовою окупували Західню Волинь по Буг.

У селі не було ні діда, ні панського фільварку й одним з найкращих домів був власне дім священика. На нього і звернули свою увагу більшовики. Мені в брутальний спосіб наказали винестись з помешкання й улаштували в ньому канцелярію Сільського Комітету, а в найбільшій кімнаті — залю для мітингів, що почали відбуватися майже кожного вечора, при обов'язковій присутності всіх дорослих мешканців села.

Населення, що 20 років перебувало під владою поляків не зазнавши від них нічого доброго, крім того не знаючи більшовиків, прихильно і радісно вітало “визволителів” і тишилось, тим більш, коли вневдві заснували вони в цій же домі сільську кооперативу, до якої навезли дешевої горілки, що на час війни була заборонена. Особливо молодь почувала себе вільною й задоволеною, але їх батьки дуже хутко засумували.

В селі була гарна мурована церква, що завжди в часі Богослужень бувала заповнена. З перших же виступів на мітингах більшовики повели агітацію проти релігії та за обернення церкви на кіно. Скомунізована молодь з захопленням прийняла цю пропозицію, та справу врятували старші. Коли цей внесок був підданий під голосування, переважаючи більшість була проти нього. Бачучи, що справа програна, більшовики почали що іншого: змірили площу будинку церкви і цвинтаря у квадратних метрах і обрахували, далеко від правди, доходи церкви, як рівножмої особисті й наклали податок у 2500 руб., які я повинен був внести протягом тижня. Але побожне жіноцтво вирятувало: пішло по селах, що належали до парафії (Микуличі, Хрипалічі, П'ятидні) й наказану суму зібрали. В той спосіб церква на рік була забезпечена.

З початком весни 1940 року большевики повели агітацію за переходом господарств у колхоз, та селяне, з тих чи інших причин, просили відкласти цю справу до осені — до засіву озимини. Тимчасом наложено було на населення “продналог”, себто податок в натурі з різного роду збіжжя, городини, м'яса, яєць, молока, вовни та інш. Заборонено вільну торгівлю. Тут вже всі побачили, що це не те життя, що було давніше.

Восені деяка частина селян дала згоду розорати свої польові межі і згодилась на спільну працю в колхозі. Дуже характеристичні ті засоби, якими змушували селян переходити в колхози. Мій церковний староста п. К-ий мав 15 гектарів землі. Йому й не пропонували вступати до колхозу, тому що він — “куркуль”, до цього часу жив в чужої праці, наймаючи робітників — тепер нехай попрацює сам один. До того ж визначили йому такий податок, що земля не завжди могла стільки зародити. А за невиконання в терміні “продналогу” загрожувала 5-ти літня в'язниця, як “ворогові народу”. Після визначення такого податку староста сам звернувся до Комітету з проханням забрати у нього землю, живий і мертвий інвентар, а сам згоджувався працювати робітником у колхозі. Негайно після того в газетах було оголошено, що “Люде пізнали користь колхозної системи, бо самі просяться до колхозів”.

Весною 1941 року, як мій особистий, так і церковний податок було подвоєно до 5,000 рублів, лише розложено на 4 рати. Першу рату, з допомогою парафіян, я заплатив, але податковий інспектор вимагав заплатити все відразу. На моє зауваження, що маю “чорне на білому”, що податок розложено на 4 рати — відповів: “Пишеться одно, а делается другое; для вас же будет лучше”. Я обіцяв, що коли зберу, то принесу решту. Але 22 червня почалась німецько-московська війна й мій податок сам собою скасувався.

В часі свого панування в Західній Волині, большевики в околицях Володимира арештували багато національно свідомих селян. Я був свідком, як одного разу у Володимирі большевики, з наїженими багнетами, гнали перед собою до в'язниці групу селян, а за ними здалека йшли жінки та матері й голосно плакали. У в'язницях арештованих катували, домагаючись признання в неіснуючих провинах та виявлення спільників. При втечі большевики багатьох з них розстріляли; лише налет німецьких аеропла-

нів на в'язницю та пожежа від скиненої бомби помешкання доглядача врятували декому життя.

Прихід німців — “визволителів” населення сіл і міст вітало з захопленням, квітами, будівлею триумфальних брам та відповідними написами. Пам'ятник Сталінові, що його большевики встигли були поставити на площі у Володимирі, був населенням зруйнований, а сам Сталін стягнений з постументу за шию. Та не довго тішились “визволителями”. Не пройшло й місяця, як вони показали своє справжнє обличчя. Призначені німцями комітети, під страхом кари, виконували німецькі накази: реквізіцію худоби, збіжжя і інш. (Не гірше, як большевики). Не обходилося без зловживань: часто-густо родичі та приятелі комітетчиків бували звільнені від поставок, а чужі несли цей тягар подвійно. Коли німці наказали вивіз української молоді до Німеччини, то бувало, що з одної хати брали 2-3 дітей (від 13 років), а інші викручувались не даючи ні одного, бо мали “заступників” у комітеті. Це обурювало населення. З'явилися скарги, протести, а далі молода стала ховатися по лісах та організуватись у партизанські відділи. “До лісу” зі зброєю пішли теж 30 чоловік української поліції у Володимирі. Німці, маючи закладницею жінку з двома дітьми коменданта поліції Кваснецького, послали його, щоб завернув утікачів, але той і сам з лісу не вернувся. Його жінку з дітьми 4 і 6 років посадили до в'язниці а пізніше вивезли до Німеччини.

На початку 1943 р. мене, на прохання урядової “Просвіти” за згодою гебітскомісара, перенесено парохом до кафедрального Собору у Володимирі. Замешкав я у великому соборному домі біля Собору. У другій половині того ж дому мешкав єпископ Мануїл і його швагер — другий соборний священик о. Война. Кожний з нас мав окремий вхід до помешкання. Був то час особливо напружених і ворожих взаємовідношень поляків і українців. Не було дня, щоб не забито десь поляка чи українця, або не вирізано цілу родину.

У одну темну вересневу ніч хтось тихо постукав у мої входові двері. На мій запит хто, почув відповідь по німецьки, з котрої почув лише одне слово “Bishot”. Думаючи, що це післанець від гебітскомісара до єпископа, я відхилив двері, щоб показати, куди до нього зайти, але в цей мент хтось так сильно пхнув у двері, що я аж відступив. Напираючи один на одного увійшло трьох озброєних юнаків. Мені видалось, що це поляки прийшли по мою душу. Треба думати, що переляк відбився на моєму обличчі, бо один з прибулих промовив: “Ми не до Вас, а

до єпископа. Не бійтеся! Як до нього дістатися? Ми українські партизани”. Показав при цьому на український герб на шапці. Я сказав, що єпископ має окремий вхід з другого боку, на що дістав відповідь, що вже там стукали, але ніхто не відповідає. Як до нього дістатися через ваше помешкання”? Я постукав до о. Войни, сказавши через двері, що якісь люде хочуть бачити Владика. о. Война впустив двох, а третій лишився з нами, зібравши всіх до одної кімнати. Партизани під загрозою змусили єпископа йти з ними. При прощанні останні слова Єпископа були: “Мене ще не розстріляють”. Як стало відомим наступного дня, партизани перевезли єп. Мануїла човном через річку Лугу, де на них чекала фірманка й повезли у ліс. Через два з половиною місяці я довідався, що в лісі відбувся партизанський суд і до тижня по схопленні Єпископа по-всилили.

В чому був винен єп. Мануїл перед Україною чи перед Українцями я й по цей час не знаю. Ходили різні темні чутки, ніби підтверджені свідками. Знаю, що була це добра людина, добрий адміністратор і талановитий проповідник. Населення Володимира відповідало любов’ю і признанням. Вічна Йому пам’ять!

В ті непевні часи було зарядження німецької влади, що до кожного, хто після 8-ої години вечора буде на вулиці, патруль буде стріляти без попередження. Отже ми не могли негайно дати знати владі, а лише другого дня рано повідомили гебітскомісара і гестапо. Після кількох разових допитів окремо кожного з нас в гестапо, мене заарештували і посадили до в’язниці, а о. Войну лишили на волі. Одночасно арештовано мого сина, свящ. Бориса, голову Районового Комітету, голову “Просвіти” і інш., в характері закладників.

З наказу німецької влади було оголошено по церквах, що коли станеться щось злого єп. Мануїлові від партизанів, то ми — закладники відповідаємо своїми головами.

Але справа з засудом Єпископа була так замаскована, що коли за два місяці ми вийшли з в’язниці, то у Володимирі ходили чутки ніби єп. Мануїл живий, здоровий, слухить і візитує парафії на терені партизанів. Лише за 2 і ½ місяці, коли я був у Варшаві, довідався про його трагічний кінець, що стався в тиждень після схоплення.

(Єп. Мануїл належав до “автономної” церкви Арх. Олексія. Перед монашеством свящ. Мануїл Тарнавський, бувший греко-католик (галичанин), правив (по-російськи) у православній церкві у Львові. (Ред.)

ДОПОВНЕННЯ, ВИЯСНЕННЯ, СПРОСТОВАННЯ І ПОПРАВКИ ДО 1-ГО І 2-ГО ЧИСЕЛ “ЛІТОПІСУ ВОЛИНИ”.

Ж. Hoffman у “Tekach historycznych” за 1954 рік, стор. 202-204 умістив рецензію на спогади Ю. Дзіковецького “З недавнього минулого”, які були видрукувані у 1-му числі “Літопису Волині” ст. 87. Оповідвши докладно першу частину спогадів до відомостей про спалення замку Сангушків, додає від себе (в перекладі з польської мови):

“Треба тут вяснити, що відносно мало згоріло тоді з архіву князів Сангушків. Майже все залишилось ціле, як мені підчас кількох візит розповідала княгиня, жінка Романа Сангушко. Ввесь той архів перевезено до Гумніск під Тарновом. Княгиня мала намір найняти дім у Кракові і примістити там архів та доручити комусь поновне видання вже опублікованих томів “Архіву князів Сангушків”, а разом видати дальші томи. Було їй прикро, що новий власник Гумніск цілковито тим не цікавився. Колекція образів, вивезена з Славути, була розвішана в палацу в Гумнісках. Тепер відомо з газет, що в палацу в Гумнісках знаходиться державний музей, а що сталось з архівом, того, на жаль, не знаю”.

Доповнення до списку загинутих трагічною смертю в часі другої Світової Війни (“Літопис Волині” Ч. 2-ге, стор. 7-12).

до Ч. 4. Свящ. Олександр Бобер з села Переспа на Холмщині. Замучений поляками в ганебний спосіб у 1944 році.

до Ч. 8. Свящ. Андронік Галабурда. Згідно з відомостями, поданими Л. Шанковським у “Свободі” (липень-серпень 1955 р.) “Вулиця ім. Медведєва в Рівному”, свящ. А. Галабурда, розстріляний німцями у Рівному, був священником не в Радогощі Дорогичинського повіту, а в селі Велика Радогоща Заславського повіту.

до Ч. 17. Свящ. Сергій Захарчук з села Набрж на Холмщині. За мучений поляками у 1943 році.

Ю. П. Причілкові прикраси волинських хат, тризуб і блискавка Перуна. “Літопис Волині” Ч. 2. Стор. 23-33.

Інж. Зенон Яворський ласкаво надіслав нам доповнення до приточених на початку розвідки слів гаївки з с. Несторовець: “Ой на церкві хрест, хрест, на дзвіниці стрілка”.

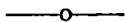
Село Несторівці і “Стрілка на дзвіниці”. Село Несторівці лежать в Галичині при південній границі Волині (пов. Зборів) і до 1895 року було оточене велетенськими лісами та дубовими гаями, що тягнулись до Волині. Мешканці села що року ще перед 1-шою Світовою війною, за дозволом австрійської влади, ходили до Почаєва й по всіх хатах були св. Образи, там набути.

Згадана стрілка існувала не тільки в спогадах гаївки. Залізна стрілка знаходилась на піддашу (стриху) дзвіниці (камінної) й бу-

ла знайдена при відновленні даху — зірванні гонт та покритті бляхою у 1910 році. В часі усування гонтів і замітання піддаша майстер викинув на землю залізну стрілку дещо меншу як церковний хрест на бані. Дяк стрілку переховав й мав покласти її назад на стрих. Ані людям, ані мені не хотів показувати й казав, що це “поганський знак, як не було ще хреста”. Чи дяк заховав її на дзвіниці, чи лишив в будинках до неї прилягаючих — не знаю, бо бачив лише, як він стрілку переносив, прикриваючи полою сурдута, аби люди не дивились на “поганське”, яке мусить бути уміщене назад на стрих (піддаше) і то під хрестом, на знак “перемоги хреста над поганською вірою”.

У деяких селах Підгаєцького і Тереховельського повітів існує звичай на Свят Вечір класти на почесному місці “стрілку”, яка лежить там весь час Різдвяних Свят. Ця “стрілка” виплетена з стеблів солом, дивної геометричної форми, що нагадує собою октаєдер, якого кінці мають закінчення стріл. Звичай класти стрілку стопнево витіснів новий звичай, занесений інтелігенцією, — ставити ялинку.

Інж. Зенон Яворський.

У відповідь п. Я. Гоффманові.

У “Теках Історичних” ЧЧ. 3-4 за 1952 р. “Завваги до вчасно історичних подій Волині” п. Я. Гоффман висловився, що городища на Волині над Стиром і Устям, які за В. Антоновичем належать до половини X віку, побудовані на лівому (західному) березі річок, що на його думку доводить зв'язок їх у цьому часі з заходом (Польщею), границя якої, видно, мусіла тоді сягати Стиру та Устя (Гориня). У рецензії в 1-му числі “Літопису Волині” ми вказали, що замчиська у Новомильську та Башині (над Горинем) знаходиться на правому (східному) березі.

У II-му числі “Літопису Волині” п. Я. Гоффман, боронячи свого становища, пише, що городище в Новомильську за В. Антоновичем належить до половини XI-го віку, що теж підтверджує знайдена там гробова плита.

У Новомильську маємо два городища: одне менше — над ставом, побудоване біля греблі, де давніше, треба думати, була переправа через річку (міст або брід). Належить судячи з кераміки, до князівської доби. Знайдена там плита з XI-го віку свідчить лише про те, що в цьому часі укріплення вже існувало, але могло бути і напевно було заложене раніше, бо сліди XI-го віку дуже числені.

Друге городище в Новомильську знаходиться теж на східному березі, але оподаль річки, тепер серед лісу, на високій стрімкій горі, званий Дівочою.* Схили її штучно зроблені ще більш стрімкими, а до

* Селянин з Новомильська оповідав, що у печері під Дівочою горою сидить ув'язнена князівна, яку стереже змії. Часом він мучить князівну й рухається по печері, тоді в горі чути шарудіння і гуркіт.

площі на вершку провадить досить широка серпентина (від сторони Новомильська). По середині квадратного майдану на вершку — сліди колодязя.

Масивність будови, яка для спорудження вимагала довшого часу та знайдений нами примітивно оброблений камінь до мачуги вказують на давність городища, старшу за князівську добу. Присутність недалеко себе 2-ох городищ — одного дуже великого, а другого малого, доводить, що мале було лише експонованим укріпленням великого, а положення малого при переправі через річку просто вказує на його завдання — контролю переправи і побірання оплат, та, в разі потреби, першу оборону. Велике городище вимагало (і напевно мало) експоноване укріплення в цьому місці ще й перед XI-тим віком, тільки що це укріплення було тоді менше, тому слідів його ще не знайдено.

Взагалі і перед X-тим віком, і в X-тому віці й після X-го віку городища над Стирем і Устям, як і в інших місцях, будовано де вигідніше для оборони — на горбах, островах, не зважаючи з якого боку річки. Але тому, що західній беріг завжди високий, більш їх мусить припасти на цей, власно, беріг. Крім Новомильська і Башини маємо городище (від неоліта до князівської діби) на острові біля східнього берега Ікви (допливу Стира) у Коблині.

Так само далеко на заході Волині над Гучвою місто Червень було положене на східньому березі, але на західньому мало сильні укріплення, що свідчить проти припущання п. Я. Гоффмана, бо хоч укріплення Червеня старші за X-тий вік, були вони з обох біків, бо того вимагала оборона міста незалежно від віку.

Ю. П.

Спростовання. Др. Павел Новоселецький подає до відома, що Є. Новоселецька підчас еміграції за 1-шої Світової Війни не була примадонною Чернігівського театру, як помилково подано у 2-му числі "Літопису Волині" за 1955 р. стор. 68, а працювала тоді як бібліотекарка та секретар Театральної Секції Т-ва Допомоги Біженцям, а пізніше чернігівської Просвіти і всього 3 або 4 рази брала участь у виставах аматорського гуртка "Секції".

Д-р Павел Новоселецький.

Нові книжки авторів-волиняків:

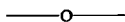
Ол. Неприцький-Грановський. "Іскри віри". Поезії. Т. У. В-во "Життя і Мистецтво". Нью Йорк-Париж-Ст. Пол. 1953.

Оксана Лятуринська. "Княжа емаль". Поезії. В-во "Слово". Нью Йорк-Торонто. 1955.

Рікардо Гуїральдес. "Дон Сегундо Сомбра". Переклад з еспанської мови Олексія Сацюка. В-во Миколи Денисюка. Буенос Айрес. 1955.

Галина Журба. "Далекий Світ". Розповідь автобіографічна. В-во "Перемога". Стор. 372. Ціна 3 дол. Набувати можна у Авторки.

H. Shurba, 1827 N. Franklin Str. Philadelphia 22, Pa., U.S.A.

ЩО ПИШУТЬ ПРО ВОЛИНЬ.

Мідь на Волині.

Біля 1926-28 рр. рим.-кат. пробощ з Степаня знайшов у с. Великий Мидськ (Рівен. пов. недалеко Гориня) самородну мідь. Знахідкою зацікавився Варшавський Державний Геологічний Інститут, який перепровадив низку дослідів. У Мидську знайдено сліди передісторичної копальні міді. Дальші пошукування у Мидську та околицях: Гуті Степанській, Гутвині і навіть у досить віддаленому Горингроді (Крупа), за даними Яна Войцеховського (Panstwowy Instytut Geologiczny. Biuletyn 14, Warszawa, 1939) виявили, що на глибині 55,4 мтр. у Великім Мидську в покладах туфу є 0,2% міді. У Островці, під Гутою Степанською на глибині 27-28,2 мтр. знайдено 0,02-0,005% міді. Так само, або ще менше знайдено міді у Гутвині і Горингроді. Мідь знаходиться у розкладених базальтах (Мидськ), або у підлягаючих змінам туфам та туфітах, або у свіжому базальті (Янова Долина).

Мідь зустрічається у вигляді валочків (Горинград) або (рідше) губковатих чи подібних до кушків скупчень.

Хоч не знайдено верств, в яких кількість міді була б вистарчаюча для видобування (найм. 5%), однак п. Я. Войцеховський припускає, що мимо малої кількості міді у первісній скалі, тому що ці скали дуже потужні (120 мтр. у Мидську), не виключене, що існують верстви з більшою концентрацією металю.

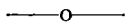
Про початки єпископства римського на Волині.

J. Hoffman. Referat w sprawie poczatkow biskupstwa rzymskiego na Wolyniu. Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na obczyźnie Rok 1953-54 str. 33.

Референт стверджує, що справою католицького єпископства на Волині у XI-му віці займалася ціла низка вчених: Опольський, Стадницький, Райфенкугель, Войцеховський, Абрагам, Шнарбаховський, Гембарович, Томашівський, Заїкін, Людата, Матушевський, Гіейштор, Лабуда, Щанецький, Мантойфель. Обговоривши побут кн. Ярополка у Римі і віддане ним свого князівства під опіку св. Петра, Автор доходить до внеску, що від року 1074 до 1096, коли Ярополк був князем у Володимирі, можна говорити про католицьку катедру, але лише тут. На єпископа володимирського був запрошений Ярополком Степан, iу-

мен Києво-Печерського монастиря. Не погоджується з тезою Войцеховського, про католицького єпископа в Галичині або Перемишлі, бо до того брак відомостей крім того розкопн Пастернака виявили, що в той час в Галичині не було відповідної церкви.

Остаточню Автор приходить до таких внесків: 1) У Володимирі було єпископство римське в рр. 1078-1096; 2) Єпископство це не могло бути польське; 3) було залежне безпосередньо від Риму; 4) У папському архіві було знайдено неіснуючий тепер документ про існування єпископства з XI-го віку, звідкіля в акті з 1327 року є речення: *"in partibus minoris Galathen, que Ruscia nuncupatur, in loco videlicet Flandemira ab antiquo situata."* 5) Не висловлює жадного припущення, що до того, чи єпископство було латинське, чи скорше слов'янського обряду.

СУЧАСНА ВОЛИНЬ

"Свобода" в числі за 16 жовтня 1954 р. подала звістку про початок збору цукрових буряків на Україні, та що перший цукор виробили цукроварні: Зарожанська Чернівецької області та Корецька і Бабино-Томахівська Рівенської області.

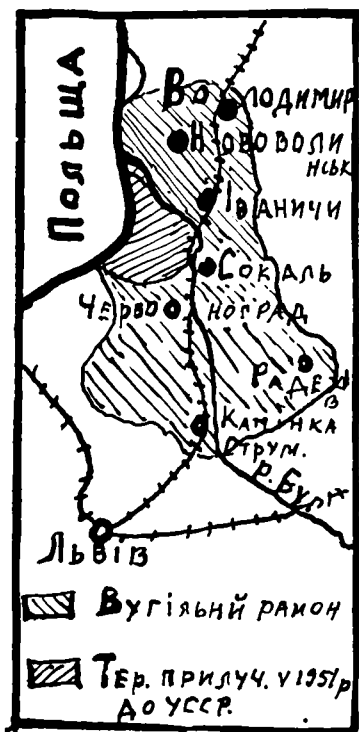
Як подає "Правда" з 8 вересня 1955 р. в Рівному почали будувати монументальний будинок драматичного театру з залем на 800 глядачів. ("Свобода" 16 вересня 1955 р.).

Вугіль на Волині. Як подає "Сучасна Україна" (Ч. 20 з 2-го жовтня 1955 р.) більшовики розбудовують Волинсько-Галицький вугляний басейн, який у 1960 році повинен дати 18 мільйонів тонн камінного вугілля. Центр нового басейну — м. Нововолинськ на південь від Володимира. Однак великим браком нового району є труднощі у видобуванні, які справляє присутність значних мас води.

Вугіль на Волині та у Галичині (Сокаль) був знайдений ще у останніх роках панування Польщі. Але Польща, маючи забагато свого вугілля, не цікавилася волинським. Видобувати його почали допіро совети.

Залучуємо вирізку з мапи вугільного району поданої у "Сучасній Україні".

"Радянська Україна" з дня 6 липня 1955 р. містить репортаж з Нововолинська. Довідуємось, що на Волині вже вугілля видобувають, а в Нових Мостах (Галичина) будують шахти. Вугіль дуже добрий, верстви залягають "на диво спокійно" "на досить значній глибині". Для пробивання шахт вживають "непрактикованого" способу "ротарного свердління". Шахту пробивають так, як впускають руру при нафтових свердліннях лише рура мусить бути відповідно велика. До цього змушує вода. Крім згаданого способу і випомповування стосують цементування і заморожування.

“Волинсько-Галицький вугільний район”.

Всі будівлі нові, не старші 1947 року. Машини ніби модерні. З Володимира до Нововолинська побудовано асфальтову шосе.

Між 10 лютого і 14 квітня 1955 (з перервами) у кнадійському “Українському Житті” друковано репортаж з Волині кореспондента Степана Мацієвича з Канади під заголовком: “У квітучій вишневій радянській Волині” “(Вражіння з подорожі по Волинській області)”.

Після урочистої зустрічі з письменниками у Володимирі, виїхав до районів і колгоспів, які мав звідувати. Область має 30 районів (2362 населених пункта). Звертає на себе увагу факт, що голови районів не місцеві, однак досконало знають, хто з бувших мешканців знаходиться в Канаді або Аргентині. Репортаж просякнутий лайкою і пропагандою проти “українських націоналістів”, яких обвинувачує в нищенні того, що відходячи спалили самі большевики, знищили німці або військові дії. Пишучи про Козацькі Могили під Берестечком, де ніби був, робить похибку, неможливу для людини, яка була там: пише, що церква з с. Острова перенесена на місце бою під Берестечком. В дійсності церква з Острова була перенесена до Здол-

бунова (на "Подвір'я Почаївської Лаври") і перероблена на московський стиль. На місці бою побудовано "Храм пам'ятник" — відкритий вівтар, неподібний до церкви. Так само великі сумніви насуває список страв у любомельській "чайній": 9 перекусок — в тому краби. На обід 13 страв. Крім того ще кілька страв солодких. Хто знає Любомель відразу зрозуміє фантастичність подібних інформацій. Смішно виглядають інформації про польські часи: напр. пише, що за Польщі у Луцьку було лише 1 авто — воеводи; що в Луцькому районі не сіяли цукрових буряків; був майже цілковитий брак медичної допомоги тощо. Мова репортажу — звичайна мова советських газет з зрусифікованими назвами місцевостей, напр.: Киверцовський, Ратновський, Луки (по Волині говорять: Ківерецький, Ратненський, Мациов) й т. п.

З фактичного матеріалу, якого дуже мало, може бути цікаве, що в с. Рожнові 60% мешканців — переселенці з Словаччини. У Грушевці (Турійський район) знаходиться 86 родин виселенців з Збережа Володавського пов. У селі Брани зустрів 6 родин виселенців з с. Собібор (Польща).

В селі Голишеві відвідує садівника з бувших вояків російської армії, який тут залишився після першої Світової Війни. Плекає виноград. Сорти — з советськими назвами.

У Полонці збереглось 200 гектарів хмелю.*

У Берестечку побудовано пам'ятник Богдану Хмельницькому "З нагоди 300 ліття воз'єднання України".

Колгоспники села Поромів (над кордоном з Польщею) змагаються з сільськогосподарським кооперативом ім. Дзержинського" у с. Косьмові по той бік кордону.

У Ковлі залишилися написи на стінах будинку, де сиділи жида, чекаючи смерті: "Боже, чим я провинився?" "Боже милостивий! Я нікого не скривдив, я хочу жити!" "Боже, чому Ти нас забув? Ми ж Твої діти!" У числі з 10 березня фотографія лану пшениці біля Турійська. Підписано, що "найбільший врожай в історії". Пшениця дуже марна, стигла, а ледво вища колі: високого чоловіка й тільки сягає пояса низького. (На знімку 3 чоловіки).

В селі Дрозди на видобуванні торфу за видобуток 5 тон зимою, а 7 тон літом зараховується 2 трудодні. За трудодень виплатили 3 клг. збожа і 6 крб. (для порівняння: за Польщі на буряках хлопець денно заробляв 6 злотих — еквівалент 96 клг. збожа. Косар заробляв

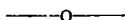
* До 1932 року Волинь займала 3-тє місце у світовому гандлю хмелем (по сумі оборотів на першому місці був Жатець (у Чехії), потім Нюрнберг, Дубно, Лондон. Після 1932 року Дубно уступило 3-тє місце Лондону; Жатець, Нюрнберг, Лондон, Дубно, Нью Йорк). З приходом большевиків, наслідком нефахових заряджень влади (сортування на полі) селяне Волині хмелники понижили.

10 зол. денно — 176 клг. Дівчина на городі чи в сушарні хмелю — 1.00-1,20 зол. — 20 клг.).

М-ко Порицьк так знищене, що його не відбудували. Район перенесено до Іванич, де побудовано “ціле місто” на полі. (Чому цього не зроблено в Порицьку?) У Іваничах будують цукроварню, яка має бути викінчена у 1955 р.

Будинок Лесі Українки у Колодяжному “має бути” перетворений на музей Лесі Українки. Тепер у ньому бібліотека-читальня.

Всюди вражає дуже велика кількість урядовців, учителів, тощо. На адміністративних посадах всюди неволинські прізвища.

РІЗНЕ.

Острівська Біблія в Мадриді. Д-р Дмитро Бучинський знайшов у Національній Бібліотеці в Мадриді Острівську Біблію (1581 р.).

Скільки було нападів татар на Волинь?

І. Теодорович у своєму “Історико-статистическом описанії церковей і приходов Волинской епархії” Т. І-ший, подає наступні дати татарських нападів на Волинь:

Хан Батий (Бату) у 1242 році.

Куремса 1255.

Бурундай 1261.

Хан Егідей з Тембухом 1386.

Хан Едігей після погрому Вітовта над Ворсклою 1399.

Кримці: 1414, 1430, 1443, 1452, 1479, 1484, 1491, 1495, 1496, 1497, (два рази), 1500, 1502, 1508, 1512, 1516, 1519, 1527, 1534, 1558, 1576, 1577, 1589, 1605, 1617, 1618, 1633, 1638, 1652, 1658, 1666, (Турки і Татари), 1672, 1675, 1684, 1685, 1690, 1698, 1703, 1709. Всього 45.

Волинський лупак (шифер) на пам’ятник Муссоліні.

Як поінформував нас інж.-архітект О. Повстенко, в роках 1926-27 Італійський Уряд закупив в Советському Союзі велику глибу волинського лупаку (шиферу) на будову пам’ятника Муссоліні.

ХРОНІКА.

Марія Охримович.

(“Канадійський Фармер” з 5 грудня 1955 р.).

ТВОРЧЕ 25-РІЧЧЯ ОКСАНИ ЛЯТУРИНСЬКОЇ.

(З приводу гостини поетки у Вінніпегу)

Небуденною поїєю в культурній хроніці Вінніпегу був приїзд відомої поетки і скульпторки Оксани Лятуринської з нагоди 25-річчя її мистецької творчості, що відсвятковано в Українському Народньому Домі підчас сесії УВАН у Вінніпегу 18 листопада 1955 р.

Хоч приїзд був давно в пресі заповіджений, слабке здоров'я поетки та труднощі подорожи будили сумніви що до побачення. Не зважаючи на все О. Лятуринська всеж таки прибула, а тому вечір пройшов у атмосфері піднесення, що передавалося всім, загрівало серця захопленням і зворушенням, немов почувався повів крил безсмертного духа.

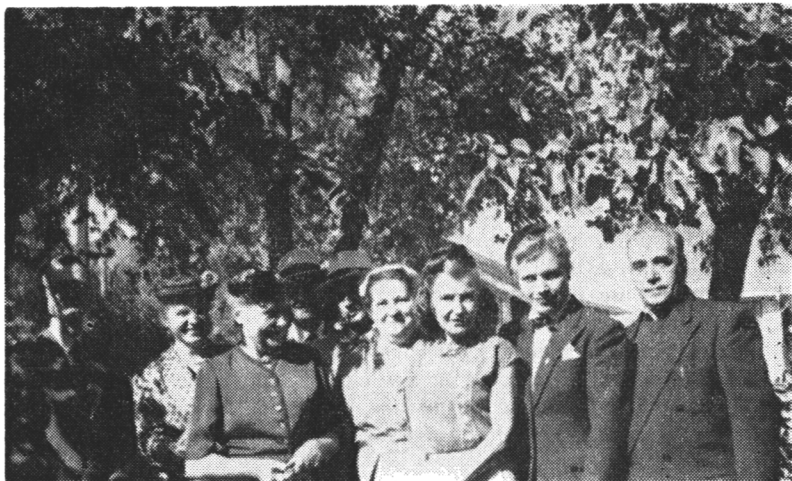
Повагу і подив збуджують правдивий, оригінальний талант та велика працевитість О. Лятуринської. Пробудженню мистецьких відчужень поетки сприяло вже саме місце народження — Волинь, з її правдавньою історією, повітрям, насиченим буйною далекою й неперворотною романтикою. Вона дихала цим повітрям, ходила слідами святощів минулого, по високих валах та городищах з руїнами колишніх укріплень та цвинтарищ ще княжої доби.

Перші роки шкільного навчання Поетки проходили в середній школі Остріжського Братства й там одразу, ще з дитячих літ, виявилися її небуденні здібності: малювала і писала “сочиненія” для своїх товаришок у вищих класах, декламувала свої вірші на шкільних урочистостях.

Зворотним моментом, що пробудив у її душі українську національну свідомість, було перечитання збірки Олеса “З журбою радість обнялась”. Разом з пізнанням своєї лучности з українською стихією, вона вибрала шлях служіння упокореній Батьківщині й від того часу вперто йшла до своєї мети. З власної волі лишила російську школу й перейшла до новозаснованої української гімназії ім. Стешенка у Кам'янці, а далі, в непервний воєнний час, крадькома від рідних, без усяких засобів до життя, зважилася відбутися далеку подорож й переїхати до Праги.

Може призначення, а певніше якийсь внутрішній наказ й непереможна жадоба знання дали їй силу покинути рідних і податися на чужину, де тоді шукали притулку найвизначніші діячі української культури. До Праги перенесено заснований у Відні Укр. Університет, а з допомогою уряду Чехословаччини та през. Т. Г. Масарика незабаром створено тут Подебрадську Академію, Високий Педагогічний Інститут, Українську Академію Мистецтва та укр. гімназію.

З подивугідним напруженням сил взялася молода Оксана за студії. Початково в чеському університеті, а пізніше в Українській Академії Мистецтв та чеській Високій Мистецько-Промисловій Школі. Після закінчення скульптурного відділу у проф. Дворжака, одержала кілька нагород в тому дарову подорож по Чехословаччині і до Мюнхену. Це дало їй змогу запізнатися з творами світових мистців та визначними пам'ятниками культури. Її мистецькі напрямні кристалізуються і усталюються, вона захоплюється монументальними творами модерної скульптури Родена, а в малярській творчості подивляє Гогена та Ван-Гога. Обдарована артистка-мистець мріє про власну велику роботу, про мистецтво в широкому, великому масштабі.

Зустріч з Оксаною Лятуринською у Вінніпегу.

Стоять зліва направо: п. п. Кулик, Г. Шумовська, Др. Маценко, А. Шумовський, пані Кість, О. Лятуринська, Н. Когуська, о. Кість.

(п. Войценко зліва не видно),

Зі збірки "Українського Голосу" (п. О. Войценко).

Події війни переривають творчі задуми. Оксані Лятуринській доводиться ще більше подорожувати, пізнавати світ та zarazом віддаюватися від Батьківщини — рідної Волині. Проте найделікатніша струна її душі — любов і зв'язок з рідною землею не перестає вичаровувати нахтнених образів і тим сильніше бренть в її поезії.

Вона не лише скульпторка, розбарка і малярка. На Американській землі в Міннеаполісі займається керамікою, писанкартвом, ліпить фігуртки, малює портрети, виробляє мистецькі стилізовані ляльки. Водночас вона є одною з найвизначніших постатей модерної української

літератури. Мистецький шлях поетки почався в Празі поруч з так відомими поетами як Ю. Драган, Ол. Стефанович, Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Ольжич. Всі вони вражали літературну творчість Божим пісанням.

Для вшанування 25-ти річчя поетичної творчості О. Лятуринської Об'єднання Українських Письменників "Слово" видало книжку її поезій під назв. "Княжа Емаль" з портретом Авторки і передмовою Є. Маланюка. На цих книжках, проданих на вечері, Авторка роздавала свої автографи.

Авторський Вечір пройшов надзвичайно гарно. Відкрив його інж. А. Шумовський, Голова сесії УВАН. Удбайливо опрацьованій доповіді про ролі і завдання мистця для всебічного культурного зросту людства поодиноких народів, вказала п. Когуська теж на спеціальне покликання українських поетів і письменників, на яких свій зір звертає поневолена нація, як на провідних борців за правду і волю.

Доповідь д-ра Я. Рудницького була спробою аналізу творчої індивідуальності поетки. Цікавою методою унагляднив він різницю в мистецьких засобах підходу до проблем та їх розв'язання, зіставлення деяких поезій О. Лятуринської з творами на ту саму тему, або з одинаковим історичним тлом, у інших модерних письменників: Д. Гуменної, Л. Мосендза, М. Вороного.

Дуже щирими і теплими словами та живими образами з власних спогадів про часи спільного побуту в Празі, змалювала п. Антонович мистецькі пориви і починання поетки за її студентських часів. Підкреслила оригінальність та різносторонність таланту, незгасаючу творчу насагу, розмах в мистецьких задумах, працьовитість і закінчила спогади словами: "Бережимо Оксану Лятуринську, ми мусимо її берегти!"

Далі п. Войченко передала поетці грамоту від УВАН та висловила від імени всіх присутніх Ювілянтці вдячність за цінний і великий вклад мистецької праці в нашу культурну скарбницю та побажала дальших успіхів, сил і здоров'я. п. Глубічек привітав О. Лятуринську сердечними і дружніми словами від чеської еміграції.

Ювілянтка подякувала за вечір, що був виявом живого зацікавлення її творчістю, сприйманням її поезій, а це, як вона підкреслила, найкраща нагорода для мистця і підтримка та заохота до дальшої праці.

ЗВІТ ІДВ ЗА 1955 РІК.

Протягом 1955 р. відбулись одні Загальні Збори, одна Ідеологічна Нарада, Управа відбула 6 засідань. Полагоджено 327 листів, вислано 1100 посилок з книжками та 800 циклоstileвих друків.

ІДВ взяв участь у святкуванні десятиліття існування у Вінніпегу

Української Вільної Академії Наук (відділ у Вінніпегу). Привіт склав Заст. Голови інж. А. Шумовський.

Накладом ІДВ видано: 2-ге число "Літопису Волині", "Від церковного престолу — до Берези за дроти" і "Наше Полісся".

За згодою керівництва "Українського Голосу" розпочато друком етнографічну розвідку науковго члена співробітника ІДВ проф. С. Килимника п. н. "Український рік у народніх звичаях", що має вийти в 4-ох томах під фірмою ІДВ в серії наукових розвідок.

У звітному році було 28 членів наукових співробітників, 35 членів-кореспондентів і 61 співробітник "Літопису Волині".

Зорганізовано "Бібліотеку Літопису Волині", яка має своїм завданням фірмувати видання таких матеріалів, що не мають наукового характеру. Вже вийшли дві, згадані вище, назви.

ФІНАНСОВИЙ ЗВІТ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ за час від 26 листопада 1954 р. по 31 грудня 1955 року в Вінніпегу.

	Прибутки	Видатки
Готівка з минулого року	84.21	
За Історію Волині	218.94	
За Літопис Волині	391.21	
За картки	21.90	
На фонд	54.02	
Членські вкладки	14.21	
На Фонд "Полісся"	96.00	65.15
На фонд спогадів Боровця	33.50	
На фонд О. Лятуринської	79.04	61.00
За книжку о. Гаюка	82.50	100.00
На образ Почаївської Божої Матері	39.97	
За публікації	6.30	
Кошти друку видань І. Д. В.		650.60
За набуті книжки для І. Д. В.		6.22
Канцелярійне приладдя		8.22
Експедиція Літопису ч. 2		28.00
Експедиція книжки о. С. Гаюка		18.00
Експедиція книжки "Полісся"		18.00
Листові значки		47.43
За виміну амер. доларів		4.55
Поштова скринька		8.00
За винайняття галі на збори		3.00
Готівка на 1 січня 1956 року		103.63
	1121.80	1121.80

Скарбник І. Д. В.: С. Радчук.

СПІВРОБІТНИКИ ЛІТОПISY ВОЛИНІ Й БІБЛІОТЕКИ.

З подякою відзначаємо щирих працівників, що допомагають в поширенні "Літопису Волині" та видань його Бібліотеки. (Імена членів-кореспондентів будуть поміщені в черговому числі "Літопису Волині").

1. Канада. А. Андрійчук, Саскатун, Саск., П. Андрійчук, Ріджайна, Саск., Михайло Бабій, Ричмонд Парк, Алта, І. Боднарчук, Гемилтон, Онт., Ю. Боришкевич, Виндзор, Онт., о. П. Блашук, Едмонтон, Алта, А. Влодарчик, Лимінгтон, Онт., П. Галівода, Сенді Рапидс, Алта, М. Гаджало, Ст. Катеринс, Онт. С. Гея, Торонто, Онт. П. Дудун, Монреал, Кв. П-ні О. Дзябінська, Ванкувер, Б. К. М. Заохожий, Монреал, Кв. о. П. Зубрицький, Лек Ла Биш, Алта. Е. Іванчук, Ст. Томас, Онт. Ф. Куш, Шумахер, Онт. М. Кушнірук, Гемилтон, Онт. М. Калинчук, Торонто, Онт. о. Ф. Легенюк, Летбридж, Алта. Н. Лапчук, Ріджайна, Саск. Т. Мельник, Торонто, Онт. А. Нитепчук, Вінніпег, Ман. Т. Найчук, Саскатун, Саск. П. Пенцак, Торонто, Онт. В. Полішук, Монреал, Кв. П. Пінчук, Порт Кредіт, Онт. о. П. Поплавський, Ватерфорд, Онт. П. Прокопів, Вінніпег, Ман. А. Гоговський, Вінніпег, Ман. Софія Солотвінська, В. Торонто, Онт. С. Сорока, Содборі, Онт. Анастасія Скорохід, Гемилтон, Онт. І. Семенчук, Ошава, Онт. М. Сидоришин, Ф. Вільям, Онт. Ф. Степанчук, Содборі, Онт. Марія Салек, Прілейт, Саск. С. Стритовець, Летбридж, Алта. І. Ткач, Гемилтон, Алта. о. А. Тетеренко, Гронлід, Саск. В. Федчук, Арран, Саск.

2. Сполучені Штати. Галина Варварів, Вашингтон, Д. С. Войцех, Вилімантік, Кон. П. Грицак, Нью Йорк, Н. Й. А. Гаржовський, Філадельфія, Па. П-ні О. Галіцинська, Ст. Пол, Мінн. А. Дзіковський, Пассей, Н. Дж. Інж. М. Ф. Денисюк, Ст. Пол, Мінн. А. Захарчук, Плейнфілд, Н. Дж. Марія Лісевич, Вилмінгтон, Дел. Д. Л. Детройт, Мич. Б. Малинівський, Детройт, Мич. Д. Олійник, Джерзі Сіті, Н. Дж. М. Пучковський, Чикаго, Ил. І. Панченко, Бофало, Н. Й. В. Плетюк, Гренд Репідс, Мич. Ю. Панченко, Милвокі, Виск. Прот. А. Сагайдаківський, Нью Йорк, Н. Й. М. Свєрбінський, Бітон Гарбар, Мич. Т. Теліга, Мінеаполіс, Мінн. В. Фурсік, Ньюарк, Н. Дж. Віт. Федюра, Детройт, Мич. Влас Шишита, Клівленд, Огайо. Катерина Яворська, Парма, Огайо.

Просимо ласкаво зголошуватися до співпраці, бо кожна найменша допомога дуже потрібна для існування у вільному світі друкованого слова про Волинь.

Просимо подавати адреси ідейних волинців, що в місці свого перебування можуть поширити певну кількість Волиніани.

Відтепер щороку будемо містити імена активних одиниць, щоб у Літопису Волині залишився слід їх праці.

Можливі недокладности просимо спростувати.

Дирекція ІДВ.

ЦІНА \$1.25

PRICE \$1.25

Друковано 1000 примірників